

Terra Scepusiensis

Vydanie publikácie finančne podporili:
Publikácia zostala wsparta finansowo przez:

International Visegrad Fund

Ministerstvo školstva Slovenskej republiky
Ministerstwo Kultury Rzeczpospolitej Polskiej

Pôvodcovia a vydavatelia ďakujú za morálnu i finančnú podporu:
Inicijatorzy i wydawcy dziękują za moralne i finansowe wsparcie
następującym instytucjom i organizacjom:

Úrad vlády Slovenskej republiky,
Hanns Seidel Stiftung eV,
Slovenské národné múzeum – Spišské múzeum v Levoči,
Spišský dejepisný spolok,
Katedra slovenských dejín UK FiF,
Proglas,
Mestský úrad v Levoči,
Cinemapoint (CZ),
Békescsaba Megyei Jogú Város Szlovák Kisebbségi Önkormányzata (H)
a i.

Polsko-Słowacka Komisja Nauk Humanistycznych
Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu RP
i Ministerstwa Szkolnictwa RS

Klástorisko n.o.

Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych Uniwersytetu Wrocławskiego

Terra Scepusiensis

Stan badań nad dziejami Spiszu

Redakcja naukowa
Ryszard Gładkiewicz i Martin Homza
przy współudziale Michała Pułaskiego i Michała Slivki

LEVOČA • 2003 • WROCŁAW

Slovensko-poľská komisia humanitných vied
Ministerstva školstva SR
a Ministerstva národnej výchovy a športu PR

Kláštorskó n.o.

Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych Uniwersytetu Wrocławskiego

Terra Scepusiensis

Stav bádania o dejinách Spiša

Vedecká redakcia
Ryszard Gładkiewicz a Martin Homza
za spoluúčasti Michała Pułaskiego a Michala Slivku

LEVOČA • 2003 • WROCLAW

Vydavatelja / Wydawcy:

Kláštorskó n.o.
Námestie Majstra Pavla 41
054 01 Levoča, Slovensko
tel.: (+421) 0903 700 806
e-mail: martin.homza@fphil.uniba.sk

Centrum Badań Śląskoznawczych
i Bohemistycznych Uniwersytetu Wrocławskiego
(sekretariat i redakcja wydawnictw polskiej sekcji
Polsko-Słowackiej Komisji Nauk Humanistycznych)
ul. Szewska 48, 50-139 Wrocław, Polska
tel. (+48) 71/37 52 767, -941; fax (+48) 71/37 52 527,
e-mail: centrum@uni.wroc.pl

Redakčné spracovanie textov slovenskej strany:
Miriam Viršínská

Opracowanie redakcyjne tekstów strony polskiej:
Zbigniew Adamski przy udziale Anny Sokolskiej

Korektúra / Korekta:
Miriam Viršínska a Marek Klatý

Vázba a grafická úprava:
Ladislav Vančo

Sadzba/Skład:
Matúš Brilla

Tlač/Druk:
Lúč vydavateľské družstvo Bratislava

© Copyright by Kláštorskó n.o., CBŚiB UWr. and Authors

ISBN 83 - 88430 - 25 - 4 [PL]
ISBN 80 - 7114 - 457 - 6 [SK]

OBSAH – SPIS TREŚCI – INHALT – CONTENT

MARTIN HOMZA: Úvod	21
Redakčné poznámky	25

HISTORIOGRAFIA SPIŠA

IVAN CHALUPECKÝ	29
Miesto Spiša v slovenskej historiografii	
<i>The place of Scepusia in Slovakian Historiography</i>	
Der Platz der Zips in der slowakischen Historiographie	

TOMASZ GRABIŃSKI, JERZY M. ROSZKOWSKI, STANISŁAW A. SROKA	35
Badania nad Spiszem w polskiej historiografii	
<i>Research on the History of Scepusia in Polish Historiography</i>	
Die Forschung über Zipser Geschichte in der polnischen Historiographie	

ILONA PAVERCSIK	49
A Szepesség a magyar történeti irodalomban	
Spiš v maďarskej historickej spisbe	
<i>Scepusia in Hungarian Historiography</i>	
Die Zips in der ungarischen Historiographie	

JÖRG MEIER	63
Deutschsprachige Publikationen zur Geschichte der Zips	
Publikácie v nemeckom jazyku k dejinám Spiša	
<i>Publications in German Language about Scepusian History</i>	

SEKCIA I

MAREK SKAWIŃSKI	77
Przyroda nieożywiona na Spiszu	
<i>Inanimate Nature of Scepusia</i>	
Die unbelebte Natur von Zips	
Diskusia*	

WŁODZIMIERZ CICHOCKI	89
Przyroda ożywiona i relacja człowiek–środowisko	
<i>Animate Nature and Relationship between Man and Environment</i>	
Die belebte Natur und das Verhältnis zwischen dem Menschen und der Umwelt	
Diskusia: Michał Parczewski, Ryszard Gładkiewicz, Włodzimierz Cichocki, Gabriel Lukáč, Marek Skawiński	

---

* Diskusie sú umiestnené na miestach, na ktorých ich otvorili predsedajúci komisii.

- MIROSLAV ŠTEVÍK 103
Prírodno-geografické pomery na Spiši a prírodné názvy na Spiši v písomných dokumentoch z 13. a 14. storočia
Nature, Geography, and Toponyms of Scepusia in the Records of the 13th to 14th Centuries
Die naturgeographischen Verhältnisse und Naturbenennungen in der Zips in schriftlichen Dokumenten aus dem 13. und 14. Jahrhundert
Koreferát: Marek SKAWIŃSKI
Diskusia: Michal Slivka, Marek Skawiński, Miroslav Števík, Włodzimierz Cichocki, Michał Parczewski
- MARIÁN SOJÁK 115
Stručné dejiny Spiša od najstarších čias po rozhranie letopočtov
A Brief History of Scepusia: From the Palaeolithic Period until Christ
Die kurze Geschichte der Zips von der ältesten Steinzeit bis zu der Zeitrechnungswende
Koreferát: Michał PARCZEWSKI
Diskusia: Michal Slivka, Marián Soják, Michał Parczewski
- GABRIEL LUKÁČ 147
Ranostredoveké osídlenie na Spiši vo svetle najnovších výskumov
Early Middle Ages Settlement of Scepusia in the Light of Recent Research
Die frühmittelalterliche Besiedlung in der Zips im Licht der neuesten Forschungen
Diskusia: Michał Parczewski, Michal Slivka
- KAROL PIETA 149
Spiš vo včasnej dobe dejinnej
Early History of Scepusia
Die Zips in der Frühgeschichte
- IVAN GOJDIČ 161
Spišské mestá a ich vývoj
Scepusian Towns and Their Development
Die Zipser Städte und ihre Entwicklung
Diskusia: Jozef Duchoň, Ivan Gojdič, Mária Novotná, Gabriel Lukáč, Michal Slivka, Ivan Gerát
- BIBIANA POMFYOVÁ 177
Vybrané problémy k dejinám Spišskej stredovekej architektúry
Selected Chapters on the History of Scepusian Medieval Architecture
Die ausgewählten Probleme zur Geschichte der mittelalterlichen Zipser Architektur
- MÁRIA NOVOTNÁ 193
Stredoveké nástenné maľby Kostola svätého Egídia v Poprade
Medieval Wall Paintings in Saint Egidius Church of Poprad
Die mittelalterlichen Wandgemälden in der Kirche des heiligen Egidius in Poprad

MÁRIA NOVOTNÁ	203
Kaplnka Nanebovzatia Panny Márie (tzv. Kaplnka Zápoľskovcov) pri Kostole svätého Ladislava v Spišskom Štvrtku	
<i>The Chapel of Assumption of Virgin Mary (Known as the Chapel of Zapolyas) beside the Saint Ladislav Church in Spišský Štvrtok</i>	
Die Kapelle der Himmelsaufnahme der Jungfrau Maria (Die sog. Zapolya-Kapelle) bei der Kirche des heiligen Ladislaus in Spišský Štvrtok	
Diskusia: Gabriel Lukáč, Mária Novotná	
IVAN GERÁT	211
Hagiografické obrazové cykly na spišských oltároch	
<i>Hagiographical Picture Cycles of Scepusian Altars</i>	
Die hagiographischen Bildzyklen auf den Zipser Altären	
Diskusia: Mária Novotná, Ivan Gerát	
KATARÍNA CHMELINOVÁ	221
Spišská boltcová rezba 17. storočia a podmienky jej vývoja	
<i>The Auriculated 17th Century Scepusian Carving and the Circumstances of its Development</i>	
Die Zipser Ohrmuschelstilschnitzerei im 17. Jahrhundert und die Bedingungen ihrer Entwicklung	
JERZY NALEPA	235
Etymologia nazwy „Spisz“ (nazwa góry, grodu i krainy)	
<i>Etymology of the Word „Spisz“: The Name of a Hill, a Castle and a County</i>	
Etymologie des Namens „Spisz“ (Name des Berges, der Burg und des Landes)	
SEKCIA II	
NATAŠA PROCHÁZKOVÁ	243
Koloman Haličský na Spiši pred rokom 1241	
<i>Coloman of Galicia in Scepusia before 1241</i>	
Koloman von Galizien in der Zips vor dem Jahre 1241	
MAREK KLATÝ	251
Uhri, Uhorsko a Spiš v haličskej kronikárskej tradícii: Kultúrno-antropologická analýza „Haličsko-volynského letopisu“	
<i>Hungarians, the Hungarian Kingdom and Scepusia in the Chronicle Tradition of Galicia: Cultural and Anthropological Analysis of “The Galician-Volynian Chronicle”</i>	
Die Ungarn, das Königreich von Ungarn und die Zips in der galizischen chronologischen Tradition: Eine kultur-anthropologische Interpretation der „Galizisch-Wolhynischen Chronik“	

- ADRIENNE KÖRMENDY 269
 Struktura społeczno-gospodarcza średniowiecznego Spiszu (Przegląd problematyki i dorobku historiografii węgierskiej)
The Social and Economic Structure of Medieval Scepusia (A Synopsis of Topics and the Hungarian Historiography)
 Die wirtschaftlich-gesellschaftliche Struktur der mittelalterlichen Zips (Die Übersicht der Problematik und der ungarischen Historiographie)
- HENRYK RUCIŃSKI 275
 Dzieje polityczne Spiszu do końca XV wieku
Political History of Scepusia until the End of the Fifteenth Century
 Die politische Geschichte der Zips bis zum Ende des 15. Jahrhunderts
 Diskusia: Stanisław A. Sroka, Janusz Kamocki, Ryszard Grzesik, Miloš Marek, Martin Homza, Henryk Ruciński, Vladimír Rábik
- VLADIMÍR RÁBIK 307
 Marcelov hrad na Spiši a okolnosti jeho držby v stredoveku
Marcel's Castle in Scepusia and the Circumstances of its Tenure in the Middle Ages
 Die Marcelburg in der Zips und die Umstände ihres Besitzes im Mittelalter
 Diskusia: Ryszard Grzesik, Vladimír Rábik, Miloš Marek, Martin Homza, Henryk Ruciński
- VLADIMÍR RÁBIK 325
 Stredoveké cirkevné pečate spišskej proveniencie (Sonda do problematiky)
Introducing Medieval Ecclesiastical Seals of Scepusian Origin
 Die mittelalterlichen kirchlichen Siegel der Zipser Provenienz : eine Sonde in die Problematik
 Diskusia: Stanisław A. Sroka, Vladimír Rábik, Miloš Marek, Henryk Ruciński
- RYSZARD GRZESIK 341
 Polsko-węgierska granica na Spiszu – dzieje historiograficznych zmagañ
The Polish-Hungarian Border in Scepusia – History of the Historiographical Debate
 Die polnisch-ungarische Grenze in der Zips – die Geschichte der historiographischen Kämpfe
 Diskusia: Henryk Ruciński, Ryszard Grzesik, Michał Parczewski, Marián Miškovič, Martin Homza
- MILOŠ MAREK 353
 Saxones nostri de Scepus: K niektorým otázkam príchodu saských hostí a ich života na Spiši
Saxones Nostri de Scepus: Some Questions Concerning the Arrival of Guests from Saxony and Their Establishment in Scepusia
 Saxones nostri de Scepus: Zu einigen Fragen von Ankunft und Leben der sächsischen Gäste in der Zips
 Diskusia: Michal Bada, Miloš Marek

ŠTEFAN LENČIŠ	367
Drugetovci a Spiš	
<i>The Druget Family and Scepusia</i>	
Die Familie Druget und die Zips	
Diskusia: Štefan Lenčič, Martin Homza, Ryszard Grzesik, Michal Slivka, Miloš Marek	
MARTIN HOMZA	381
Svätá Kunigunda a Spiš	
<i>Saint Cunigunde and Scepusia</i>	
Die heilige Kunigunde und die Zips	
Diskusia: Ryszard Grzesik, Martin Homza, Henryk Ruciński, Miroslav Števík, Michal Slivka, Vladimír Rábik	
VIRGINIA MISLOVIČOVÁ	409
Spoločensko-hospodárska štruktúra Kežmarku v stredoveku	
<i>Social and Economy Structure of Medieval Kežmarok</i>	
Die gesellschaftlich-wirtschaftliche Struktur von Kežmarok im Mittelalter	
Diskusia: Ryszard Grzesik, Virginia Mislovičová, Vladimír Rábik, Michal Bada, Henryk Ruciński	
MICHAL SLIVKA	419
Sídlisková a cirkevná štruktúra Spiša vo včasnó až vrcholnostredovekom období	
<i>Settlement Network and Ecclesiastical Structure of Scepusia in the Middle Ages</i>	
Die Siedlungs- und Kirchenstruktur der Zips in der früh- und hochmittelalterlichen Periode	
Diskusia: Ryszard Grzesik, Michal Slivka, Martin Homza, Michal Bada, Mária Novotná, Miloš Marek	
STANISŁAW A. SROKA	449
Kościół na Spiszu w średniowieczu – stan badań	
<i>The Church of Medieval Scepusia – State of Research</i>	
Die Kirche in der Zips im Mittelalter – Stand der Forschung	
Diskusia: Marián Miškovič, Stanisław A. SROKA	
SEKCIA III	
MARIÁN SKLADANÝ	457
Spiš v slovensko-poľských hospodárskych stykoch v 15.–16. storočí	
<i>Scepusia in the Slovak-Polish Economic Affairs between the 15th to 16th Centuries</i>	
Die Zips in slowakisch-polnischen Wirtschaftsbeziehungen im 15.–16. Jahrhundert	
TADEUSZ M. TRAJDOS	467
Reformacja i kontrreformacja na Spiszu	
<i>The Reformation and Counter-Reformation in Scepusia</i>	
Die Reformation und Kontrareformation in der Zips	

JANUSZ KURTYKA	487
Starostwo spiskie (1412-1769/70)	
<i>The Starosty of Scepusia (1412-1769/70)</i>	
Die Zipser Starostei (1412–1769/70)	
IVAN MRVA	535
Územie Spiša a boj o uhorskú korunu medzi Ferdinandom Habsburským a Jánom Zápoľským	
<i>Scepusia and the Struggle between Ferdinand of Hapsburg and John of Zapolya over the Crown of Hungary</i>	
Das Gebiet der Zips und der Kampf um die ungarische Krone zwischen Ferdinand von Habsburg und Johannes Zapolya	
NORA BARÁTHOVÁ	545
Vzťah obyvateľov Kežmarku k Poľsku	
<i>Relations of the Town of Kežmarok to Poland</i>	
Die Beziehung der Käsmarker Bewohner zu Polen	
JANA BALEGOVÁ	553
Juraj Wernher a počiatky Spišskej komory	
<i>Georgius Wernher and Establishment of the Scepusian Chamber</i>	
Georgius Wernher und die Anfänge der Zipser Kammer	
FRANTIŠEK ŽIFČÁK	559
Spišská šľachta vo svetle súpisov zo 16.–19. storočia	
<i>The Scepusian Nobility in the Records of the 16th to 19th Centuries</i>	
Der Zipser Adel im Licht der Archive aus dem 16.–19. Jahrhundert	
ALENA KREDATUSOVÁ	569
Andrej Probstner st. – levočský mešťan, šľachtic a podnikateľ	
<i>Andreas Probstener sr. – Burgher, Nobleman, and Entrepreneur of Levoča</i>	
Andreas Probstner sen. – Leutschauer Bürger, Adelige und Unternehmer	
ILPO TAPANI PIIRAINEN	577
Tradition der deutschen Rechte in Handschriften der Frühen Neuzeit in der Zips	
<i>Tradition of German Law in the Early Modern Manuscripts from Scepusia</i>	
Tradícia nemeckého práva v ranonovovekých rukopisoch na Spiši	
MILOTA MALOVECKÁ	593
Karol Wagner: Život a dielo venované Spišu	
<i>Carolus Wagner: Life and Work Devoted to Scepusia</i>	
Carolus Wagner: Das Leben und der Zips gewidmetes Werk	

PETER ZUBKO 599
Dejiny Spišského biskupstva (1776–)
History of the Bishopric of Scepusia since 1776 up to the Present
Die Geschichte des Zipser Bistums 1776–

MARIA MARCINOWSKA 609
Lubomirscy jako starostowie spiscy
The House of Lubomirski as Starostas of Scepusian Towns
Die Familie Lubomirski als die Zipser Starosten

PETER ŠOLTÉS 615
Spiš v dejinách gréckokatolíckej cirkvi v 18. storočí
Scepusia in the History of the Greek-Catholic Church in the 18th Century.
Die Zips in der Geschichte der griechisch-katholischen Kirche im 18. Jahrhundert

SEKCIA IV

ILONA PAVERCSIK 639
Im literarischen Spiegel: Historische Notizen aus in der Zips entstandenen Werken
Literary Mirror: Historical Notes from Some Works of Scepusian origin
Literárne zrkadlo: Historické poznámky k niektorým dielam pochádzajúcim zo Spiša
Diskusia: Edmund Hleba

JOZEF ŠIMONČIČ 667
Privilégium cisára Leopolda I. Novej Belej z roku 1699 o výročných jarmokoch a týždenných trhoch
– v urbárnych spisoch z roku 1772
*The Privileges of Nová Belá on Annual Fairs and Weekly Markets Conferred by Emperor Leopold I in 1699
that are Contained in the 1772 Common Charters*
Das Privileg des Kaisers Leopold I. für Nová Belá aus dem Jahre 1699 über die Jahr- und
Wochenmärkte – in den Urbarschriften aus dem Jahre 1772

DUŠAN ŠKVARNA 671
Multietnicita Spiša a národnoemancipačné procesy na ňom
Multi-ethnicity and Emancipation Processes of the Different Nations Living in Scepusia
Die Multiethnizität und die nationalen Emanzipationsprozesse in der Zips
Diskusia: Edmund Hleba, Mieczysław Adamczyk, Peter Zmátlo, Antoni Kroh, Dušan Škvarna

MIECZYŚLAW ADAMCZYK 681
Szkolnictwo Spiszu od XVI do początku XX wieku
Education in Scepusia from the 16th until the Early 20th Centuries
Die Bildung in der Zips vom 16. bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts

- JOZEF HVIŠČ 697
Význam Spiša pre vývin slovensko-poľských literárnych vzťahov (do roku 1848)
The Importance of Scepusia for the Development of the Slovak and Polish Literary Relations until 1848
Die Bedeutung der Zips für die Entwicklung der slowakisch-polnischen Literaturbeziehungen bis zum Jahre 1848
Diskusia: Mieczysław Adamczyk, Edmund Hleba, Jozef Hvišč
- JANUSZ KAMOČKI, MAREK SKAWIŃSKI 705
Problemy etniczności a narodowości na przykładzie Spiszu
The Problem of Ethnicity and National Identification in the Example of Scepusia
Das Problem der Ethnizität und Nationalität am Beispiel der Zips
Koreferát: Zuzana KOLLÁROVÁ
Diskusia: Marek Skawiński, Marta Pančíková, Kornélia Jakubíková
- EDMUND HLEBA 721
Školy na Spiši
Schools in Scepusia
Die Schulen in der Zips
Diskusia: Mieczysław Adamczyk, Janusz Kamocki, Zuzana Kollárová, Peter Zmátlo, Marta Pančíková, Edmund Hleba
- ANTONI KROH 733
Kultura i nauka na Spiszu w XIX i XX wieku
Culture and Science in Scepusia in the Nineteenth and Twentieth Centuries
Die Kultur und Wissenschaft in der Zips im 19. und 20. Jahrhundert
Diskusia: Mieczysław Adamczyk, Zuzana Kollárová, Marta Pančíková, Marek Skawiński, Antoni Kroh
- SEKCIA V**
- PETER ZMÁTLO 741
Kultúrno-spoločenský život na Spiši v medzivojnovom období s prihliadnutím na národnostné aspekty
National Aspects of Cultural and Social Life in Scepusia between the Two World Wars
Das kultur-gesellschaftliche Leben in der Zips in der Zwischenkriegszeit unter Berücksichtigung der nationalen Aspekte
Koreferát: Antoni KROH
Diskusia: Alena Bartlová, Peter Zmátlo, Jozef Sulaček, Antoni Kroh, Matej Andráš, Józef Ciągwa
- PETER ŠVORC 761
Poľnohospodárstvo na Spiši po roku 1945
Agriculture in Scepusia after 1945
Die Landwirtschaft in der Zips nach dem Jahre 1945

- SOŇA MACHAJOVÁ 773
Spišskí Nemci a strana Deutsche Partei na Slovensku v rokoch 1939–1945
Scepusian Germans and the Deutsche Partei in Slovakia during the Second World War
Die Deutsche Partei in der Slowakei und die Zipser Deutschen in den Jahren 1939–1945
Diskusia: Józef Ciagwa, Jozef Sulaček, Zuzana Kollárová, Soňa Machajová, Matej Andráš, Ján Michálek
- JOZEF SULÁČEK 785
Tragické osudy židovskej komunity na Spiši v rokoch druhej svetovej vojny
The Tragic Fate of Scepusia's Jewish Community during the Second World War
Die tragischen Schicksale der Judenkomunität in der Zips in den Jahren des Zweiten Weltkrieges
Diskusia: Józef Ciagwa, Jozef Sulaček, Michał Pułaski, Matej Andráš, Alena Bartlová
- ZUZANA KOLLÁROVÁ 805
Rómovia a Spiš do roku 1945
The Roma People and Scepusia until 1945
Die Roma und die Zips bis zum Jahr 1945
Diskusia: Jozef Sulaček, Zuzana Kollárová, Matej Andráš, Ján Michálek, Józef Ciagwa
- JERZY M. ROSZKOWSKI 819
Polskie zabiegi o przyłączenie Spiszu i pierwsze lata przynależności północnej części tej ziemi do Rzeczypospolitej (1918–1925)
Poland's Attempts to Annex Scepusia and the Early Years of Northern Scepusia under Polish Rule (1918–1925)
Die polnischen Bemühungen, die Zips anzugliedern und die ersten Jahre der Zugehörigkeit des Nordteils dieses Landes zu Polen (1918–1925)
Koreferát: Matej ANDRÁŠ
Diskusia: Alena Bartlová, Matej Andráš, Jerzy Roszkowski, Jozef Sulaček, Michał Pułaski
- MATEJ ANDRÁŠ 853
Severný Spiš v politických, vojenských a diplomatických aktivitách medzi rokmi 1918–1947
Northern Scepusia and the Political, Military and Diplomatic Activities between 1918 and 1947
Die Nordzips in politischen, militärischen und diplomatischen Aktivitäten zwischen 1918 und 1947
Koreferát: Jerzy M. Roszkowski
Diskusia: Mateusz Gniazdowski, Jerzy Roszkowski, Alena Bartlová, Michał Pułaski, Jozef Sulaček, Matej Andráš, Ján Michálek, Józef Ciagwa
- EWA ORLOF, JERZY M. ROSZKOWSKI 893
Regulacje granicy państwowej na Spiszu w okresie międzywojennym (1920-1938)
State Border Adjustments in Scepusia between the Two World Wars (1920-1938)
Die Veränderungen der Staatsgrenze in der Zips in der Zwischenkriegszeit (1920–1938)

JULIAN KOWALCZYK	905
Spisz podczas II wojny światowej i w pierwszych latach powojennych <i>Scepusia during the Second World War and Shortly Afterwards</i> Die Zips während des Zweiten Weltkriegs und in den ersten Jahren nach dem Krieg	
JÓZEF CIĄGWA	927
Slovenský právny systém na severnom Spiši v rokoch 1939–1945 <i>The Slovak Legal System in Northern Scepusia during the Second World War</i> Das Slowakische Rechtssystem in der Nordzips in den Jahren 1939–1945	
VIERA KAPIČÁKOVÁ	939
Severná hranica Slovenska po roku 1945 <i>Slovakia's Northern Border after 1945</i> Die slowakische Nordgrenze nach dem Jahre 1945	
JAN BUDZ, MAREK SKAWIŃSKI	945
Spisz polski po 1947 roku <i>Polish Scepusia after 1947</i> Die polnische Zips nach dem Jahre 1947	
MAREK SKAWIŃSKI	953
Ludność współczesnego polskiego Spiszu <i>The Population of Contemporary Polish Scepusia</i> Die Bevölkerung der heutigen polnischen Zips Diskusia: Michał Pułaski, Józef Ciągwa, Jerzy Roszkowski, Matej Andráš, Marek Skawiński	
MATEUSZ GNIAZDOWSKI	961
Pogranicze polsko-słowackie w świetle materiałów Sekcji Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu na Kraj <i>The Polish-Slovak Borderland in the Light of Archival Documents of the Foreign Department of the Polish Government's Conspiracy Delegation</i> Das polnisch-slowakische Grenzgebiet im Licht der Archivmaterialien von Sektion für Auswärtige Angelegenheiten Delegatur der Exilregierung im Lande	

HODNOTENIA JEDNOTLIVÝCH SEKCIÍ

SEKCIA I	971
Michal SLIVKA, Michał PARCZEWSKI	
SEKCIA II	973
Henryk RUCIŃSKI	

SEKCIA III Marián SKLADANÝ	975
SEKCIA IV Antoni KROH	979
SEKCIA V Michał PUŁASKI	981
NAMIESTO SUMARIZOVANIA Ryszard GŁADKIEWICZ	983
ZOZNAM POUŽITÝCH SKRATIEK	987

Úvod

Všetky dôležité riečne toky Slovenska sa stáčajú na juh do Karpatskej kotliny, a tak určujú smer jeho historického vývoja. Okrem rieky Poprad sa všetky slovenské vodné toky vlievajú do Dunaja alebo Tisy a v nich do Čierneho mora. Vody Popradu napájajú Vislu a s ňou odtekajú do Baltského mora. I tento geografický determinant, spolu so skutočnosťou, že nikde inde, na žiadnom inom mieste v celom svojom niekoľko tisíc kilometrovom hrebeni, nie sú Karpaty naraz také vysoké i také nízke, a tým aj priechodné, rozhodli o prepojení severovýchodného Slovenska smerom na sever, do priestoru rozsiahlych severoeurópskych nížin.

Rieka Poprad vyviera v historickom Spišskom komitáte, ktorý ako integrálna súčasť civilizácie Koruny svätého Štefana vytvoril tradičnú spojovaciu linku s civilizáciou Królestva Poľského. Nie náhodou iba v tomto komitáte sa od stredoveku stretala a vedľa seba pôsobila naraz uhorská i poľská štátnosť. Poľsko sa tak celkom prirodzene stalo súčasťou dejín Spiša a naopak dejiny Spiša súčasťou poľských dejín.

Odhliadnuc od najstaršieho, dnes už dobre archeologicky dokumentovaného slovanského osídlenia Spiša, pozerajúc na dejiny cez prizmu jej tvorcov, bol to dlho najmä multietnický uhorský politický národ na Spiši („Hungari et Sclavi de Scepus“), ktorý od najstarších dôb aktivizoval jeho dejiny. Slováci tvorili pôvodné obyvateľstvo Spiša a spolu s Maďarmi i dôležitú časť pôvodnej nobility Spiša. Zaujímavé je, že „Neuhri“, aby sme sa držali stredovekej terminológie – „Saxones et Latini de Scepus“ – „Sasi“ (resp. Nemci) a románski „Vlachovia“ sa na Spiši presadili pozoruhodne rýchlo a už v 13. storočí si tu vytvorili autonómne správne orgány konkurujúce starým kráľovským inštitúciám. „Rutheni“ – „Rusíni“ so svojou osobitou pastiersko-roľníckou civilizáciou na tzv. valašskom práve prišli v 14. storočí, aby dosídlili vyššie horské polohy. „Poloni“ – „Poliaci“ sa stali v plnej miere realitou spišských mestečiek po tom, ako v roku 1412 Žigmund, jediný uhorský panovník, ktorý bol najprv uhorským kráľom a potom dosiahol titul cisára Rímskej ríše, záložoval Poľsku 13 spišských miest a Lubovnianske domínium. Špecifickú otázku tvoria spišskí Rómovia – „Ancingani“, ktorí od tohto istého cisára a kráľa v Spišskom Podhradí už roku 1423 získali právo

pohybovať sa po Európe. V neposlednom rade mozaiku národov Spiša uzatvárajú „Judei“ – „Židia“, ktorí na Spiš prichádzajú vo väčšej miere až v 18. storočí z Galície. S príchodom Židov sa tiež skompletizovalo spektrum monoteistických vier, ktoré popri náboženstve Židov tvorilo kresťanstvo v troch, resp. štyroch základných podobách: katolíctvo, evanjelíctvo, gréckokatolícke vyznanie (pred Užhorodskou úniou a po roku 1945 znovu aj pravoslávie).

Okrem zložitej, ale jedinečnej, politicko-právnej štruktúry Spiša plnej pre stredovek tak veľmi typických autonómií a výsad, ktorá mimochodom pretrvala takmer až do sklonku 19. storočia, konglomerát národov a náboženstiev vytvoril na Spiši a zo Spiša závideniahodnú kultúru. Je preto pochopiteľné, že k tejto spišskej kultúre sa hlásia i dnešní vzdelanci zo Slovenska, z Poľska, z Maďarska i z Nemecka. V mnohom je príklad schopnosti Spišiakov žiť a tvoriť v relatívne bezkonfliktnom a kultúrne plodnom ovzduší inšpiratívny aj mimo spomenutých krajín.

Mohli by sme to dokumentovať na príkladoch mnohokultúrnych a mnohoetnických slobodných kráľovských miest Levoče, či Kežmarku, či potvrdiť na Podolínci, alebo Starej Lubovni. No uvedme iný príklad. Ešte i dnes v Hnileckej doline, z historického hľadiska najmenej prebádananej časti Spiša s prastarým banským mestom Gelnicou (Gölnitz, Gölnicbánya) žijú vedľa seba Slováci hovoriaci hornu a dolnohnileckým dialektom patriacim do východoslovenskej skupiny slovenských dialektov, Rusíni, Nemci, ktorí na rozdiel od ostatných Nemcov zo Spiša neušli pred blížiacim sa frontom na počiatku roku 1945 (a ani neskôr vďaka svojej robotníckej minulosti neboli vystahovaní), no a v neposlednom rade Rómovia. Konglomerát všetkých týchto etník tu žije po stáročia ako v akomsi rezervoári. Zároveň naznačuje, ako možno žiť vedľa seba v mnohonárodnostnej Európe budúcnosti.

Spišiaci prejavovali od stredoveku hlboký záujem o svoju históriu. Už v 15. storočí vznikla prvá spišská, po nemecky písaná *Levočská kronika*. No úsilie o zapisovanie vlastných dejín pokračovalo i potom cez *Šperfoglovu kroniku* a ďalšie miestne a rodinné kroniky prakticky až do novoveku, keď šarišský rodák Carolus Wagner začal vydávať prvú kritickú edíciu *Analecta Scepusii*. Záujem

o Spiš neprestával ani potom a cez osobnosti ako Johannes Bárdossy, Michaelis Schmauk, Josephus Hradzsky, Samuelis Wéber, Johannes Lipták (a iní) pretrval až po dobu najnovšiu, keď sa jej ujal Ivan Chalupecký a Spišský dejepisný spolok.

Na prácu všetkých týchto osobností a spolkov sa snaží nadväzovať súčasný projekt spoločnej slovensko-poľskej syntézy dejín Spiša, ktorého prvú fázu v podobe zborníka *Terra Scepusiensis : Stav bádania o dejinách Spiša* predkladáme čteným čitateľom. Zaujímavé je, že nevznikol zdola, akoby sa dalo očakávať, ale na objednávku – zhora na základe slovensko-poľskej medzivládnej zmluvy o cezhraničnej spolupráci z roku 1994. Po prvý raz sa kolektív budúcich tvorcov tohto diela stretol v poľskom Tešíne (Cieszyn) v septembri roku 1998, aby dohodol základné východiská projektu. Ďalej nasledovali stretnutia v Modre, Nedeci, Dolnom Kubíne, Vroclavi, Krakove, Levoči, ako i na Kláštorisku v Slovenskom raji, neoficiálne stretnutia redakcie ani nerátajúc. Počas nie celkom jednoduchých rokovaní sa konštituovala *Slovensko-poľská pracovná skupina pre dejiny Spiša delegovaná Slovensko-poľskou komisiou humanitných vied na objednávku Slovensko-poľskej medzivládnej komisie pre cezhraničnú spoluprácu*. Prácu skupiny viedli Ryszard Gładkiewicz, Martin Homza, Michał Pułaski a Michal Slivka, zúčastňovali sa jej mnohí experti. Tejto skupine vedcov sa nakoniec podarilo dohodnúť plán i koncept budúcej syntézy, pričom z rokovaní čoraz jasnejšie vystupovala do popredia potreba skoršieho zmapovania celej problematiky v podobe medzinárodnej konferencie, ako i publikácie pokonferenčných materiálov. Konferencia sa stala skutkom v rámci VI. stretnutia Slovensko-poľskej komisie humanitných vied v historickej Levoči 5.–9. novembra 2002.

Kompozícia konferencie, a tým i súčasného zborníka mala odrážať zložitosť skúmanej problematiky. Redakcia chcela, aby s jednotlivými referátmi korešpondovali koreferáty, ktoré následne mali ešte doplniť diskusie pléna. Zložitý plán sa podarilo z väčšej časti realizovať. Konečná podoba zborníka však nie je identická so štruktúrou konferencie. Niektorí autori redaktorom svoje texty neodovzdali a naopak prispeli iní, ktorí sa konferencie nezúčastnili.

Veríme, že jeden z cieľov prvej fázy projektu, t. j. publikovanie materiálov z medzinárodnej konferencie v Levoči v celej rôznosti a v celej ich šírke, sa nám podarilo naplniť. Medzi jednotlivými autormi existujú logické rozdiely v spôsobe prezentácie problematiky, v interpretácii faktov, historických javov i procesov, v oceňovaní významu jednotlivých osobností, ale tiež v zvládnutí

témy. Badateľné je to najmä v piatej sekcii venovanej najnovším dejinám. Redakcia s vlastným dovolením zaangažovaných posadila k diskusii obe v názoroch sa líšiace strany. Prezentované materiály tu ukazujú možnosti hoci ostrej, predsa ale konštruktívnej debaty. Otvorenie tejto diskusie, parafrázujúc a doplniac slová vedúceho piatej sekcie a jedného z koordinátorov projektu profesora Michała Pułaského z Krakova, ktorý oproti kontroverznému 20. storočiu vyzdvihol storočie 19. ako príkladné v spôsobe spolupráce Slovákov a Poliakov, otvára cestu konečne prekonať „nešťastné“, nacionalizmom poznamenané minulé storočie a do 21. storočia vkročiť bez vzájomných predsudkov... Konferencia a prezentované materiály – hoci sa nerodili vždy ľahko, ba dokonca i spomenutá diskusia k piatej sekcii musela byť kvôli technickým problémom rekonštruovaná, dokazujú, že pri troche dobrej vôle možno i tie najbolestivejšie skúsenosti minulých rokov verbalizovať do prijateľnej podoby. Konečný verdikt o tom, na ktorej strane tu stojí historická pravda, ak niečo také vôbec existuje, tak presúva redakcia nie na interpretátora dejín, ale na ich čitateľa, ktorý ma odteraz právo prečítať si a zväziť všetky najdôležitejšie argumenty uvedené vedľa seba.

Editori sú si tiež vedomí „bielych miest“ v dejinách Spiša, ktoré sa ani konferencii nepodarilo zmapovať (napríklad dejiny baníctva na Spiši). Vo svojom úsilí po objektivite a komplexnosti spracovanej témy, ale oslovili všetkých, ktorí s dejinami Spiša pracujú. I vďaka tomu si tvorcovia tohto diela dovoľia tvrdiť, že predkladaný výsledok dokáže splniť kritériá položené na historickú vedu ako takú. Rovnako nám prislúcha vyjadriť nádej, že v podobe, v akej zborník *Terra Scepusiensis* predkladáme, zostane na dlhé roky východiskom ďalších a hlbších bádání na tému Spiš, pripravovanú syntézu dejín Spiša z toho nevynímajúc. Referáty, koreferáty a diskusia nepodávajú celostný, syntetizujúci obraz dejín Spiša, ale stanovujú potrebnú a cennú materiálnu bázu pre plánovanú syntézu. Okrem toho dokumentujú aktuálny stav v problematike a najmä v časti venovanej diskusiám podávajú cenné svedectvo o atmosfére bádania.

Prístupnosť textu má zabezpečiť okrem faktu, že uvedené dielo vychádza v reprezentatívnej knižnej podobe i skutočnosť, že jednotlivé texty sú opatrené anglickými vstupnými textami a nemeckými resumé. Navyše organizátori vytvorili internetovú stránku zborníka (www.scepus.org), na ktorej okrem informácií o jednotlivých autoroch a ich textoch v slovenskom, poľskom, nemeckom a anglickom jazyku možno nájsť ďalšie podrob-

nosti ohľadne minulej i budúcej práce pracovnej skupiny pre dejiny Spiša (vrátane obrazového materiálu) a ich domácich organizácií – Kláštorisko, n.o. a Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych Uniwersytetu Wrocławskiego.

Zborník *Terra Scepusiensis* vychádza vďaka neobvyklej žičlivosti celého radu osôb a podpore najrôznejších inštitúcií. Vďaka patrí predovšetkým Ministerstvu školstva Slovenskej republiky a Ministerstvu Edukacji i Sportu, ako i Ministerstvu Kultury Rzeczypospolitej Polskiej za ich materiálnu i personálnu podporu projektu. Zabezpečili ju ctené panie Teresa Bader, Dagmar Hupková, Emilia M. Lipińska a Katarína Ondrášová. Neustále bdeli nad pokračovaním projektu, a to i vo chvíľach, keď samotné rokovania pracovnej skupiny zamrzli na mŕtvom bode, či dokonca hrozili úplným kolapsom. Osobitná vďaka patrí Jej excelencii Magdaléne Vášáryovej, veľvyslankyni Slovenskej republiky v Poľsku, ktorá z diaľky poľahovala dôležité nitky projektu. Rovnako Jeho excelencii Janowi Komor-

nickému, bývalému veľvyslancovi Poľskej republiky na Slovensku. No poďakovať sa patrí i všetkým, ktorí osobne pomáhali zorganizovať náročnú konferenciu v Levoči – Ivanovi Chalupckému, Zuzane Kollárovej, Františkovi Žifčákovi, Márii Novotnej a Gabrielovi Lukáčovi. V neposlednom rade musíme vziať našu úctu i mestskému úradu v Levoči za jeho ústretovosť počas celej konferencie, Gymnáziu svätého Františka Assiského v Levoči, Pamiatkovému ústavu v Levoči a Slovenskému národnému múzeu – Spišské múzeum v Levoči za reprezentačné priestory, ktoré nám poskytli počas konferencie. No a na záver patrí naša osobitná vďaka kolektívu vydavateľského družstva Lúč, ktoré nám v osobách Ladislava Vanču a Matúša Brillu poskytli vynikajúcich spolupracovníkov schopných realizovať i naše najkomplikovanejšie zámery.

Z inštitúcií, ktoré projekt materiálne podporili, patrí vďaka predovšetkým Medzinárodnému vyšehradskému fondu (IVF), Hanns Seidel Stiftung a Úradu vlády Slovenskej republiky.

Redakčné poznámky

Táto kniha – *Terra Scepusiensis* vychádza pod dohľadom Slovensko-poľskej komisie humanitných vied. Ako publikácia je výsledkom spolupráce neziskovej organizácie Kláštorisko a Vroclavskej univerzity. Charakter a objem knihy zapríčinili, že koedícia, v ktorej značný zástoj mali tiež odborníci z Vydavateľského družstva Lúč v Bratislave (komplikovaná počítačová sadzba, zanášanie slovenských i poľských korektúr), nebola ľahkou úlohou. Dnes ale dáva dobrý precedens do budúcnosti. Podarilo sa tu nahromadiť bohaté organizačné skúsenosti redakčnej a vydavateľskej spolupráce, ktoré by mali byť zúročené pri práci nad syntézou dejín Spiša.

Koncepcia konferencie i prezentovanej publikácie bola vypracovaná spoločne. Vzhľadom na obrovský rozsah materiálu sa slovenská i poľská redakcia rozhodli rezignovať z jeho formálneho zjednotenia. Oproti tomu zaviedla pravidlo, že každá strana zodpovedá za formálnu stránku svojich textov. Napriek vzdialenosti, ktorá fyzicky obe redakcie delila, vzácné sa obe dokázali pridržať zásady vzájomného odobrovania jednotlivých krokov. Jednotu nakoniec priniesol grafický šat, ktorý sa zrodil v mysli akademického maliara Ladislava Vanču a ktorý svedomito a úmorne do materiálnej podoby preniesol Matúš Brilla.

Konferenčný materiál bol rozdelený do troch balíkov, tzn. referáty a koreferáty slovenskej strany, referáty a koreferáty poľskej strany a zápis diskusie. Diskusia sekcie päť je z technických dôvodov viac rekonštrukciou, ako pôvodnou diskusiou. Slovenská i poľská strana nesie plnú zodpovednosť za formálnu i obsahovú podobu svojich diskusných príspevkov. Bohužiaľ sa nepodarilo zachytiť diskusiu v sekcii tri. Jej priebeh i najdôležitejšie výsledky však vo svojej sumarizácii zachytáva jej slovenský gestor Marián Skladaný.

Podstatná báza pre redakčné a vydavateľské práce bola vytvorená na slovenskej strane. Za priebeh týchto prác zodpovedali Martin Homza, Miriam Viršínská a Marek Klatý.

Samotné spracovanie textov prinieslo celý rad problémov. Snažili sme sa ich riešiť v súlade s platnými normami, alebo zaužívanými pravidlami.

Východiskom pri slovenskej redakcii boli *Pravidlá slovenského pravopisu*. Ed.: Slavomír Ondrejovič. 3. dopl. vyd. (Bratislava : Veda, 2000) a *Krátky slovník slovenského jazyka*. Ed.: Ján Doruľa a kol. 4. dopl. vyd. (Bratislava : Veda, 2003). Špeciálny problém tvorila onomastika. Pri zapisovaní vlastných mien sme sa opierali o prácu: Milan MAJTÁN : *Názvy obcí Slovenskej republiky* (Bratislava : Veda, 1998) a *Slovenský biografický slovník*. Vol. I–VI. Ed.: Kol. (Martin : Matica slovenská, 1986–1994). Písanie historických osobných mien z uhorského obdobia slovenských dejín sme upravili v súlade s prijatými zásadami Komisie pre historickú terminológiu pri HÚ SAV (pozri *Slovenská archivistika*, roč. 15, 1980, č. 2, s. 199–211).

Poznámkový aparát slovenských textov sme práce spracovali do podoby, ktorú by sme mohli charakterizovať ako blížiacu sa k požiadavkám normy ISO 690.

Ďalší počet problémov priniesli anglickojazyčné vstupné texty k článkom jednotlivých autorov a ich nemeckojazyčné resumé. O prvé sa postarali: Martina Fedorová, Castor E. Sánchez a Marek Klatý. Preklady do nemčiny zabezpečili: Naďa Rácová, Veronika Kucharská a Kerstin Jakubiková. Zatiaľ čo nemecký jazyk, ako ďalší z jazykov strednej Európy, disponuje pre región Spiša kvalitnou historickou terminologickou databázou, ktorú sme sa snažili, ako sa to len dalo (napríklad i v prípadoch toponymie), využiť, anglický jazyk ju nemá. Vychádzali sme preto v jeho prípade z tézy, inak bohato praktizovanej napríklad na Stredoeurópskej univerzite v Budapešti, že angličtina je „nová latinčina“. Preto pred dnešným termínom v danom jazyku sme uprednostnili termín latinský a v zátvorkách, ak to bolo potrebné, sme uviedli jeho dnešnú podobu. Veríme, že sa nám tak podarilo vyhnúť nebezpečenstvu, že z multietnickej ponuky kultúr Spiša uprednostňujeme jednu. Tak nemecké, ako i anglické texty boli verifikované po obsahovej i formálnej stránke poľskou stranou.

Na poľskej strane sa vedeckej redakcie pokonených materiálov zúčastnili gestori sekcií, ktorí spolu so svojimi slovenskými partnerami

---

Poľský, nemecký a anglický preklad úvodu a redakčných poznámok je súčasťou internetovej stránky www.scepus.org.
Polski, niemiecki i angielski przekład wstępu oraz uwag redakcyjnych dostępny jest na stronie internetowej www.scepus.org.
Die polnische, deutsche und englische Übersetzung der Einleitung und der Redaktionsanmerkungen ist ein Bestandteil der Internetseite www.scepus.org.
The Polish, German and English translation of both the introduction and the editorial notes is the part of the web-side www.scepus.org.

pripravovali a viedli rokovanie sekcií: I – Michał Parczewski, II – Henryk Ruciński, III – Janusz Kurtyka, IV – Antoni Kroh, V – Michał Pułaski. V organizačných a redakčno-vydavateľských prácach sa okrem osôb vymenovaných ako zodpovední redaktori podieľali: Jadwiga Dunaj, Anna Działowska, Teresa Netter i Henryk Żeligowski. Všetci sa svojim spôsobom pričínili o skvalitnenie obsahovej a edičnej úrovne publikácie.

Poľská redakcia zjednotila poznámkový aparát. Pokúsila sa tiež zjednotiť, nie celkom úspešne, historické a súčasné názvoslovie osôb i geografických termínov. Úplné zjednotenie bude jednou z dôležitejších úloh počas prác nad syntézou. S cieľom zachovať autenticitu výpovedí boli na žiadosť autorov v niektorých diskusných príspevkoch zachované fragmenty v slovenskom jazyku a to s vedomím, že nie všade to bolo úplne správne.

Redakcia

HISTORIOGRAFIA SPIŠA

Miesto Spiša v slovenskej historiografii

Spiš je známy tým, že má krásnu a pestrú prírodu, že má národnostne a etnicky rôznorodé obyvateľstvo, že má veľmi zložitú históriu i že je jednou z európskych klenotníc historických a umeleckých pamiatok. V súvislosti s tým sa môže pochváliť veľmi bohatou historiografiou, siahajúcou až do 16. storočia a trvajúcou takmer nepretržite až do súčasnosti. Staršia spišská historiografia už bola zhodnotená Vendelínom Jankovičom v zborníku *Spišské mestá v stredoveku* (1974). V jej rámci nachádzame rukopisné kroniky – čiastočne vydané –, historické štúdie a knižné diela, diplomatáre, umelecko-historické monografie i veľké množstvo vedecko-populárnej a popularizačnej literatúry v rôznych jazykoch. Všeobecne sa oceňuje profesionálna úroveň historickej literatúry, ktorej časť sa dá dobre používať aj po viac ako sto rokoch.

Obrovský záujem historikov o dejiny Spiša nastal najmä po založení *Spišského dejepisného spolku* v roku 1883. Spolok združil okolo seba historikov a záujemcov o dejiny Spiša a vytvoril podmienky na publikovanie ich prác, či to už v pravidelne vydávaných ročenkách, či vo svojich *Správach z minulosti Spišskej župy*, alebo v rôznych iných edíciách. Tak vzniklo mnoho významných a odborne fundovaných štúdií i monografií z dejín Spiša. Pravda, boli publikované vo vtedajšom úradnom jazyku, v maďarčine. Najvýznamnejší spišskí historici publikovali však aj v nemčine (Samuel Weber) a v latinčine (Jozef Hradsky) a prakticky len dva samostatné tituly vyšli pred koncom prvej svetovej vojny v slovenskom jazyku, *Hradského Dejiny farského kostola v Spišskom Podhradí* a *Mišíkova brožúra o fare v Hnilci*. Štefan Mišík uverejňoval aj svoje štúdie po slovensky. Táto generácia historikov čiastočne ešte pred koncom prvej svetovej vojny zomiera (Hradsky 1904, Weber 1908, Mišík 1919), čiastočne odchádza do Maďarska, kde občas aj publikuje, a čiastočne sa uťahuje do ústrania, pretože nová československá moc sa na ňu díva podozrievavo. Tak nastáva po vzniku ČSR silné utlmenie spišskej historiografie na Slovensku, i utlmenie činnosti Spišského dejepisného spolku.

V medzivojnovom období vzniká k dejinám Spiša pomerne málo prác. Na Spiši publikujú

v podstate len katolícki kňazi. Menšie práce publikoval Matúš Pajdušák (o dejinách Markušoviec, Smižian, Sans Souci) a dve monografie vydal Ján Vencko – o Štiavnickom opátstve a o Spišskom hrade a jeho okolí. Vencko sa nepovažoval za historika, bol len amatérom. Jeho práce síce oplývajú množstvom faktov, ale chýba im kritika. Cenné sú tým, že využil archívy, z ktorých jeden bol po vojne úplne zničený (archív Štiavnického opátstva), druhý sa nachádza v súkromnom vlastníctve vo Viedni (Csáky Bijacovce), jeho časť však bola tiež zničená. Jediným kvalifikovaným regionálnym historikom tohoto obdobia bol Jozef Špirko. Cenná je najmä jeho práca o husitoch, jiskrovcoch a bratříkoch na východnom Slovensku, ako aj prvý zväzok umelecko-historických pamiatok Spiša a kniha o historických pamiatkach Spišskej Kapituly. Publikoval však aj mnoho štúdií zameraných na dejiny umenia alebo na cirkevné dejiny Slovenska. Dejiny Spišského hradu sa však zaoberal aj spišskokapitulský učiteľ Ján Cselényi a dejiny Spišských Vlách tamojší notár Ludovík Fuzák. V roku 1938 začína prejavovať záujem o východoslovenské roľnícke povstanie z roku 1831 univerzitný profesor Daniel Rapant, hoci jeho monografia o tejto tematike vyšla až po vojne. Mimoriadne cennou bola recenzia Vladimíra Šmilauera knihy Fekete Nagy Antala o osídlení Spiša, ktorá priniesla k tejto tematike mnoho nového. V medzivojnovom období vyšla aj *Pamätnica k výročiu založenia Učiteľského ústavu v Spišskej Kapitule* v redakcii Alojza Miškoviča. Treba však poznamenať, že viacero prác o Spiši vyšlo v tej dobe na Slovensku aj v jazyku nemeckom (napríklad Liptákove *Dejiny Kežmarského lýcea*) a významné práce vychádzali aj v Nemecku (Schürer – Wiese) a v Maďarsku (Bruckner, Kelemen, Fekete Nagy Antal, Domanovszky, Gulyás).

Koniec druhej svetovej vojny znamenal pre Slovensko postupný nástup komunizmu so všetkými jeho dôsledkami. Idea regionalizmu sa potláčala presadzovaním idey „proletárskeho internacionalizmu“. Slováci boli postavení do úlohy pranierovaných nacionalistov, resp. tzv. klérofašistov. Stará generácia historikov taktiež bola v publikovaní

* Doc. PhDr. Ivan CHALUPECKÝ. Od roku 1956 pracoval ako archívár v Štátnom archíve (neskôr v Štátnom oblastnom archíve) v Levoči. Prednáša na Katolíckej Univerzite Ružomberok a na Teologickom inštitúte Univerzity Komenského v Spišskom Podhradí. Je predsedom Spišského dejepisného spolku.

hatená a postupne odchádzala. Nová generácia historikov spočiatku nebola a začala sa až neskôr formovať. Po vojne vyšlo o Spiši pomerne málo prác. V súvislosti s trenicami okolo spišských a oravských obcí pripojených v roku 1920 k Poľsku vyšla kniha Alojza Miškoviča – pod pseudonymom Bielovodský – o severných hraniciach Slovenska (1946). V roku 1953 bola vydaná Rapantova obsiahla monografia o sedliackom povstaní na východnom Slovensku z roku 1831, ktorá sa z veľkej časti týkala aj Spiša. Spiša sa tiež týkali práce o dejinách baníctva a banského práva Petra Ratkoša a Jozefa Vlachoviča, Varsíkova kniha o osídlení východného Slovenska a iné podobné syntetické práce. Konkrétne Spiša sa týkala menšia práca Jána Mišianika o dejinách levočského kníhtlačiarstva (1945), Deckerove dejiny ručnej výroby papiera v Poprade (1956), Špirkove biografie Jozefa Hradského (1946) a Štefana Mišíka (1950), geograficko-národopisná monografia Lukniša o Jakubanoch a historicko-národopisná monografia o Žakarovciach, Menclovej dielko o Spišskom hrade (1957), stručné dejiny Spišskej Novej Vsi od Mateja Vojtaša (1957) a Houdekove dejiny tatranských osád (1951). Začína sa aj záujem mladých bratislavských historikov o Spiš (štúdiá o obchode medzi Levočou a Krakovom od Pavla Horvátha).

Nová generácia regionálnych historikov sa začína hlásiť o slovo až začiatkom 60. rokov. Súviselo to najmä s istým politickým odmäkom a v tej súvislosti aj s oživením po vojne zrušeného Spišského dejepisného spolku vo forme Krúžku historikov Spiša Slovenskej historickej spoločnosti v roku 1965 (samostatný spolok vtedy nebolo možné založiť), ktorý okolo seba združil mnoho historikov i milovníkov histórie Spiša. Krúžok poriadal každý rok na rôznych miestach Spiša viacero konferencií a sympózií, na ktorých odzneli desiatky prednášok. O činnosť krúžku bol veľký záujem najmä medzi archivármi, muzejníkmi a kňazmi. Učitelia sa ho báli ako podozrivej reakčnej organizácie, pretože na jeho čele nestáli členovia KSČ. O Spiš sa začali zaujímať aj historici pracujúci na významných slovenských i moravských historických pracoviskách, vedeckí pracovníci i univerzitní profesori, ktorí uverejňovali svoje štúdiá o dejinách Spiša v celoslovenských či celoštátnych periodikách. Na Spiši vznikli ohniská historického výskumu najmä okolo Štátneho archívu v Levoči a okolo Vlastivedného múzea v Spišskej Novej Vsi. Múzeum Tatranského národného parku v Tatranskej Lomnici dalo Spišu najvýznamnejšieho historika Vysokých Tatier Ivana Bohuša i najvýznamnejšieho etnológa Jána Olejníka. Napriek tomu, že do tohto rozletu veľmi

drasticky zasiahla po roku 1968 tzv. normalizácia, súvisiaca s tým, že každý publikovaný text musel prejsť cenzúrou často primitívnych funkcionárov ideologických oddelení OV KSS, za kulminálny bod tohoto obdobia možno považovať rok 1971, kedy si spišské mestá z iniciatívy Krúžku historikov Spiša pripomínali 700. výročie od vydania veľkého spišského privilegia, ktoré ich povýšilo na mestá či mestečká. Mnohé z nich nielenže usporiadali honosné oslavy, ale oslovili historikov aj o spracovanie svojich dejín. Vyšli väčšie či menšie monografie alebo zborníky dejín Spišskej Belej, Spišskej Novej Vsi, Lubice, Vrbova, Tvarožnej, *Popradské metamorfózy*. Isteže, vplyv KSS spočíval najmä v tom, že všetky museli mať podrobne spracované dejiny robotníckeho hnutia a KSČ. Neskôr vyšli ešte väčšie či menšie monografie Spišskej Starej Vsi a Zamaguria, Svitú, banských miest Smolník, Slovinky a Rudňany, menšie brožúry o dejinách Jarabinej (1969), Hranovnice (1979) a Gerlachova a iné. Spomedzi viacerých historikov tohoto obdobia treba spomenúť najmä vedúceho historika Zamaguria Eduarda Pavlíka, kežmarskú historičku, ale aj literátku Noru Baráthovú, historika medzivojnového a povojnového obdobia Jozefa Sulačka, autora viacerých štúdií a monografií Ivana Chalupeckého, bratislavského historika Michala Suchého, historika reformácie Ondreja Šimeka a iných. O tom, ako si slovenskí historici cenia Spiš, svedčí aj skutočnosť, že prvá konferencia Sekcie pre dejiny miest Slovenskej historickej spoločnosti sa konala v roku 1971 v Levoči. Jej prednášky boli publikované v zborníku *Spišské mestá v stredoveku* (1974).

V 60. rokoch boli tiež storočnice založenia prvých dobrovoľných hasičských spolkov na Spiši. V tej súvislosti vyšlo pomerne mnoho odborne fundovaných dejín týchto spolkov. Konkrétne vydali svoje dejiny hasiči v Spišských Vlachoch, Levoči, Spišskej Novej Vsi, Spišskom Podhradí, Smižanoch, Tvarožnej, Spišskej Belej, Švedlári a v Odoríne.

Pre spišskú historiografiu malo veľký význam vtedajšie Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach, ktoré bolo veľmi naklonené vydávaniu prác z regionálnej histórie. V 60. rokoch tam vznikla edícia turistických sprievodcov *Autostop*, ktorá v nadväznosti na už predtým vydaných sprievodcov po Spišskej Magure, údolí Popradu, Hnilca a Dunajca, Levoče, Spišskej Sobote, Spišskom Podhradí, vydala serióznych sprievodcov po pamiatkach Pienin a Červeného Kláštora, Levoče (v 3 vydaniach), Kežmarku, Popradu, hradu Lubovňa, Spišskej Novej Vsi, Gelnice a Starej Lubovne. Ani to sa však neobišlo bez násilných

zásahov komunistickej cenzúry, keď napríklad vytlačený sprievodca po Spišskej Novej Vsi dlho nemohol byť odovzdaný do obehu len z toho dôvodu, že sa v ňom spomínal dom, v ktorom zomrela matka gen. Milana Rastislava Štefánika. Uvedené vydavateľstvo však založilo aj edíciu *Urbs*, v ktorej vyšlo viac obsiahlych a vedecky fundovaných monografií východoslovenských miest. Zo Spiša to boli dvojzväzkové *Dejiny Levoče* (1974, 1975) a neskôr *Dejiny Krompách* (1981). Pripravovaná monografia Gelnice stroskotala na nezájme mesta. Normalizácia hlboko zasiahla aj do publikačných možností historikov. Niektorí z nich nesmeli publikovať. Tak napríklad veľkú časť 2. zväzku *Dejín Levoče* (od roku 1919) i *Dejín Krompách* spracoval Jozef Sulaček. Ten sa však dostal na listinu tých, ktorí nesmú publikovať, preto nik nesmel vedieť, že on je spoluautorom uvedených publikácií a jeho meno sa v nich nesmelo objaviť. Nehovoriac už o tom, že uvedený 2. zväzok *Dejín Levoče* OV KSS až päťkrát vrátil na prepracovanie. Uvedené vydavateľstvo neskôr vydalo aj viac monografií zo slovenských dejín, medzi nimi i zásadnú prácu Jána Beňka o osídlení severného Slovenska.

Záujem o pamiatky Spiša prejavilo aj martin-ské vydavateľstvo Osveta. V rámci jeho edície *Historické pamiatky* vyšli veľmi seriózní sprievodcovia po hradoch: *Lubovňa* (1987), *Spiš* (1988) a *Kežmarok* (1989) a v roku 1991 aj sprievodca po Chráme svätého Jakuba v Levoči. Tieto knihy prinášajú mnoho nových poznatkov o uvedených pamiatkach, a tak výrazne prekračujú úroveň bežných turistických sprievodcov.

Ak už spomíname kultúrne pamiatky, nemožno obísť ani edíciu *Pamiatky mestských rezervácií* vydavateľstva Tatran v Bratislave, v rámci ktorej vyšli pamiatkové monografie mestských pamiatkových rezervácií Kežmarok, Levoča, Spišská Kapitula a Spišská Sobota (1977–1979). Aj ročenka Slovenského ústavu pamiatkovej strotlivosti a ochrany prírody *Monumentorum tutela* venovala svoje 5. číslo takmer výlučne Spišu: dielu Majstra Pavla z Levoče, živému krížu v Žehre a dvojloďovým kostolom.

Mnohí spišskí historici uverejňovali svoje štúdie v regionálnych periodikách. Prvé z nich, *Svojina*, začalo vychádzať v Košiciach už v roku 1946, po roku 1948 bolo zakázané. Tu vyšli štúdie o Levoči a o Krompáčoch. Od roku 1959 vydávalo prešovské múzeum ročenku *Nové obzory*, v ktorej sa objavilo mnoho štúdií týkajúcich sa Spiša. V roku 1957 začal vychádzať *Zborník prác o Tatranskom národnom parku*, ktorý uverejňoval aj historické práce. Z iniciatívy Vlastivedného

múzea v Spišskej Novej Vsi začal v roku 1967 vychádzať *vlastivedný zborník Spiš*. Bez problémov vyšli jeho prvé dva ročníky. Potom nastali v dôsledku normalizácie problémy a len po čase mohol vyjsť ročník 3.,4. a neskôr ročník 5., ktorým sa vydávanie zborníka skončilo. Spišu však sústavne venoval pozornosť aj populárno-vedecký časopis *Pamiatky a múzeá*, neskôr premenovaný na *Vlastivedný časopis*. Okrem toho, že niektoré čísla venoval priamo spišským mestám Levoči, Kežmarok a Spišskej Sobote (1956 – 1960), poskytoval možnosť publikovať menšie články a štúdie k parciálnym problémom histórie, alebo rozvinúť odbornú diskusiu. Spomeňme napríklad len na zásadné prehodnotenie doby vzniku románskeho kostola v Chrasti nad Hornádom, ktoré sa stalo práve na stránkach tohto časopisu a viedlo k veľmi významným archeologickým objavom a k novým poznatkom o osídlení Spiša.

Významní slovenskí historici venovali svoje knihy či štúdie aj Spišu. Bolo by ťažké ich komplexne vymenovať, preto spomeňme len niektorých. Peter Ratkoš venoval svoje štúdie začiatkom mesta Kežmarok i privilegiu Spišských Vlách. Branislav Varsík si všímal osídlenie Hnileckej doliny. Osídleniu severného Spiša sa venoval aj Ján Beňko v mnohých štúdiách i vo svojej už spomenutej knihe. Sústavnú pozornosť hospodárskym dejinám Spiša venovali Michal Suchý, Ján Novotný, Eduard Pavlík, Zdenek Nemeč a Valéria Nemcová, Pavol Horváth, Ladislav Tajták, Ondrej Haľaga, Marián Skladaný. Politickými dejinami sa zaoberali Juraj Kramer, Jozef Sulaček. Dejinami baníctva Jozef Vlachovič, Michal Popovič, dejinami práva a správy tiež Michal Suchý, Ivan Chalupecký, Štefánia Mertanová, František Žižčák, Virgínia Rozložníková. Spišskú heraldiku mapovali pôvodne Jozef Novák, Jozef Gindl a Ivan Chalupecký. Základnú knihu o spišských zvonoch vydal Juraj Spiritza (1973). Literárnymi dejinami sa zaoberal najmä Edmund Hleba, ktorý každoročne organizoval v Levoči vedeckú konferenciu k literárnym dejinám Levoče. Vyšlo mnoho literárno-historických štúdií a kníh týkajúcich sa Spiša. Aj v Kežmaroku sa sústavne konali konferencie k osobnostiam a činnosti kežmarského lýcea, ktorých dušou bola Nora Baráthová, ale zúčastňovali sa ich v hojnej miere aj vedeckí pracovníci Matice slovenskej a vychádzali z nich zborníky. Bibliografické prehľady regionálnej literatúry vydávali okresné knižnice v Poprade a v Spišskej Novej Vsi, i Štátna vedecká knižnica v Prešove a v Košiciach.

Z významných kníh slovenských autorov žijúcich v emigrácii treba spomenúť základné dielo Jozefa Tomka o založení diecéz Spiš, Rožňava

a Banská Bystrica (Viedeň 1968, slovenský preklad Spišská Kapitula) a práce Michala Lacka o kamalduloch v Červenom kláštore (1965).

O Spiši vyšli aj mnohé menšie príležitostné tlač, vydávané obyčajne k výročiam podnikov, škôl, družstiev. Z tovární si na svoje výročia spomenuli napríklad Tatraľan Kežmarok, Strojáreň Prakovce, Železorzudné bane Spišská Nová Ves, Vagónka v Poprade, stavebné podniky, Tatrasmalt Matejovce. Svoje dejiny prezentovali aj jednotné roľnícke družstvá v Gerlachove, Hranovnici, Jednota v Starej Lubovni či v Spišskej Novej Vsi, liečebne tbc. v Tatranskej Kotline, Kvetnici a vo Vyšných Hágoch, školy v Spišskej Novej Vsi, Levoči a iné.

Spiša sa týkali aj niektoré vydania prameňov. V edícii urbárov na Slovensku sú aj urbáre spišských panstiev. Podobne je to aj so slovenskými diplomatármi. Matica slovenská vydala dokonca vo faksimile Dobšinského *Deje Jednoty mládeže slovenskej (v Levoči) do roku 1848*, levočské študentské časopisy – *Zábavník Levočských Slovákov – Živout a Holubica, Považie* i iné, ďalej listy a denníky Mikuláša Dohnányho (1971) a Vlastný životopis Jána Francisciho (1956) a pod. Osveta v Martine vydala starú knižôčku Juraja Wernhera o podivuhodných vodách na Spiši a bratislavský Tatraň vydal Uhorského *Simplicissima* v slovenskom preklade.

Z osobností sa venovala pozornosť najmä Gregorovi Berzeviczymu, Viktorovi Greschikovi, Viktorovi Myskovszkému, Jánovi Szilasyemu, Majstrovi Pavlovi z Levoče, Fuggerovcom a Turzovcom, kežmarskému lekárovi Bélovi Alexandrovi (vyšiel o ňom zborník), matematikovi Jozefovi Maximiliánovi Petzvalovi, Ladislavovi Zábojskému a iným osobnostiam.

Celkom mimoriadnu úlohu zohrala na Spiši archeológia. Tá vykonala obrovskú prácu najmä od roku 1976, keď vznikla v Spišskej Novej Vsi Archeologická expedícia Spiš Slovenského archeologického ústavu. Bolo by ťažké sumarizovať výsledky prác našich archeológov za posledné desaťročia. Azda postačí, keď poukážeme na niektoré výskumy, ktoré naše vedomosti o prehistórii Spiša podstatne a často nečakane obohatili. Prekvapujúci bol rozsah hradísk na Čingove pri Spišskej Novej Vsi. Európsku pozornosť vzbudil objav opevneného mestečka z oblasti mykénskej kultúry na Myšej hôrke pri Spišskom Štvrtku. Prekvapením bol aj nález rozsiahleho keltského hradiska okolo Spišského hradu. Ďalej nálezov na samotnom Spišskom hrade, nález kláštora na Pažici pri Spišskej Kapitule a románsko-gotického Kostola svätého Mikuláša pri Levoči, všetky z prelomu 11. a 12. storočia, ako aj možno ešte staršieho kostola v Chraști nad Hornádom. Vyso-

ko treba oceniť aj objavenie a odkrytie celých zaniknutých obcí a sídlisk, najmä Zalužian pri Nemešanoch, Miloja pri Spišskom Hrušove, Krigova pri Pavľanoch a kostola pôvodnej nemeckej obce na nádvorí Kežmarského hradu, ako aj odkrytie kartuziánskeho kláštora na Kláštorisku-Letanovciach mnohoročným výskumom Michala Slivku. Archeologické výskumy pokračujú aj po roku 1989 a prinášajú vždy nové poznatky.

Z ostatných vedných disciplín, blízkych k dejinám, treba oceniť národopisné zborníky o Zamaгурí, o Hornádskej doline, Vysokých Tatrách, na ktorých sa zúčastnili nielen spišskí etnografi na čele s Jánom Olejníkom, ale aj pracovníci múzeí, vysokých škôl a národopisného ústavu SAV. Bohatá bola literatúra v oblasti dejín umenia, najmä čo sa týka diela Majstra Pavla z Levoče či spišských dvojloďových kostolov (Juraj Žáry). Vo výskume nemeckých spišských dialektov vynikol Juraj Valiska (Chmeľnica, nárečia horného Spiša).

Udalosti po novembri 1989 vniesli aj do historiografie novú situáciu. Predovšetkým bolo možné v roku 1992 transformovať doterajší Krúžok historikov Spiša Slovenskej historickej spoločnosti na samostatný a nezávislý Spišský dejepisný spolok. Ten síce v zabehanom trende konferencií a sympózií pokračuje, ale nadobudol možnosť vydávať vlastné publikácie. To je závislé len od jeho finančnej situácie, pretože nie je nikým dotovaný a žije len z členských príspevkov a občasných grantov a darov. Finančná situácia mu občas umožňuje vydávať ročenku *Z minulosti Spiša*, z ktorej doteraz od roku 1993 vydal 10 ročníkov v 6 zväzkoch. Tým sa vytvorila istá publikačná báza pre spišskú historiografiu, čo je o to významnejšie, že mnohé doterajšie regionálne historické periodiká zanikli. Najvýznamnejšou však je skutočnosť, že historiografia sa vymanila z dusivej obruče stránickej cenzúry a môže slobodne skúmať všetky témy historického vývoja. K slovu sa postupne dostávajú aj mladí kvalifikovaní historici, či už z vysokých škôl – pozoruhodné sú najmä práce Martina Homzu, alebo z Štátneho oblastného archívu v Levoči, či z Štátneho okresného archívu v Poprade (najmä František Žifčák, Zuzana Kolárová a Božena Malovcová). Na veľké a radostné prekvapenie našlo svoj vzťah k minulosti mnoho našich miest a najmä dedín. Ide dokonca aj o obce, ktoré majú po vyhnaní Nemcov nové obyvateľstvo, ktoré by preto ich staré dejiny nemuseli zaujímať. Odrazilo sa to nielen na mnohých oslavách výročí, ale aj na veľkom množstve obecných monografií, ktoré vydávali a vydávajú vlastným nákladom. Taktiež je pozoruhodné, že prevažná väčšina spišských obcí si obnovila či vytvorila svoj historický erb (pod-

klady najmä Ivan Chalupecký a František Žifčák) a aj ho používa. Zmenšili sa možnosti vydávania vedeckých syntetických prác z oblasti dejín, pretože zanikli pôvodné nakladateľstvá a financovanie ich vydávania sa hľadá veľmi pracne. Treba otvorene povedať, že väčšina verejných nadácií dáva veľké peniaze na mnohé často pochybné granty, ale podpora historických aktivít alebo vydávanie historických prác z ich strany je veľmi zriedkavé. Ide aj o nadácie regionálne, ktoré majú vo svojom názve slovo Spiš. Podobná situácia je aj s podporou z podnikateľskej sféry.

Veľkým prínosom pre jednu doteraz tabuizovanú oblasť – pre cirkevné dejiny – bolo založenie Teologického inštitútu Cyrilometodskej bohosloveckej fakulty v Bratislave v Spišskej Kapitule v roku 1990 a neskorší vznik pedagogickej fakulty, dnes Katolíckej univerzity v Ružomberku. Na oboch sa prednášajú cirkevné dejiny a v Ružomberku je aj Katedra histórie a z tejto oblasti vzniklo mnoho hodnotných seminárnych a diplomových prác z oblasti spišskej cirkevnej histórie. Ide najmä o dejiny jednotlivých farností, o biografie významných osobností a pod. Mnohí kňazi získali svoje licenciáty a doktoráty, prípadne sa habilitovali z oblasti cirkevných dejín na Pápežskej akadémii v Krakove, na Katolíckej univerzite v Lubline, či na našich univerzitách v Bratislave a v Trnave. Ich práce – často aj publikované – sa mnohokrát týkajú dejín Spiša.

Úspešne pokračujú na Spiši aj archeologické výskumy a výskumy národopisné, tiež veľmi pokročili historici muzikológie. Svedčí o tom množstvo štúdií roztrúsených po odborných periodikách či zborníkoch z konferencií.

Všimnime si niektoré konkrétne výsledky našej regionálnej historiografie. K veľkým monografiám spišských miest pribudla v roku 1998 solídna monografia Popradu. Dejiny jednotlivých obcí sú tiež veľmi početné. Väčšinou sú na solídnej odbornej, až vedeckej úrovni, mnohé sú opatrené poznámkovým aparátom. Väčšina obcí sa o pomoc obracia na skúsených a kvalifikovaných historikov najmä z uvedených archívov, a preto sú často veľmi podstatným prínosom pre dejiny Spiša. Len malú časť z nich robia miestni diletanti. Ich rozsah a vybavenie je rôzne, podľa finančných možností obcí, zhruba od 30 do 250 strán. Tak vyšli napríklad dejiny Smižian, Nálepko, Spišského Podhradia, Prakoviec, Štrbského Plesa, Spišského Hrhova, Danišoviec, Tepličky, Iľašoviec, Harichoviec, Podolínca, Matejoviec nad Hornádom, Novej Lubovne, Odorína, Spišského Bystrého, Veľkej, Šuňavy, Ždiaru a Tatarskej Javoriny, Stráží pod Tatrami, Matejoviec, Mengusoviec, Letanoviec, Draviec, Spišského Hru-

šova, Švábovíc, Hranovnice, Holumnice, Kuriman, Brutoviec, Domaňoviec, Ihlian, Lubice, Vrbova, Podhorian, Vítkoviec, Spišského Štvrtka, Toporca, Jamníka, Veľkej Lomnice, Jánoviec, Smolníka, Nižných Ružbách, Spišskej Teplice, farnosti Svit a v tlači sú dejiny Huncoviec a širšie dejiny Novej Lubovne. Spišská Belá vydáva zborník z dejín mesta nazvaný *Z minulosti Spišskej Belej*, z ktorého vyšlo už niekoľko zväzkov. Tie majú byť podkladom pre plánovanú monografiu mesta.

Veľká pozornosť sa venuje aj osobnostiam, o ktorých vyšli buď samostatné menšie alebo väčšie knihy, alebo zborníky. Konkrétne ide napríklad o farárov a kaplánov Levoče, o Štefana Putanku, o osobnosti Spišských Vlách či Spišského Podhradia, o Alojza Chmeľa, o špeciálnych pedagógov v Levoči, o filozofovi Ferkovi Skyčákovi, Móricovi Beňovskom, rodine Probstnerovcov, hudobníkovi Antonovi Cígerovi, o maliarovi Jozefa Czauczika a Jána Jakuba Müllera, kňaza Michala Mareka, o biskupa Jána Vojtášáka, o historika Matúša Pajdušáka, básnika Mikuláša Šprinca, poslanca – agrárnika Andreja Topoliho, maliara Júliusa Értkeša, o historikov Štefana Šmálika, Alojza Miškoviča, Sámuela Webera, či o pomocného biskupa Štefana Barnáša. Marián Skladaný sa dlhé roky venuje dejinám spišského rodu Turzovcov.

Zo samostatných titulov možno spomenúť napríklad Dlugošove práce o dejinách Mariánskej hory v Levoči či o prenasledovaní katolíckej cirkvi na Spiši v dobe komunizmu, Kaľavského *Národnostné pomery na Spiši v 18. a 19. storočí*, Kovalčíkove knihy o Zamagurí (*Na severnom prahu, Pod erbom severu*), Lencišovu prácu o Milosrdných bratoch v Spišskom Podhradí, Nižňanského knihu o židovských komunitách na Slovensku, Murckovu knihu *Okres Stará Lubovňa v rokoch 1945–1948* a jeho *Historický slovník obcí okresu Stará Lubovňa*, Petóccovej knihy o polychorickej hudbe, Petříkove knihy o tzv. malej vojne či o bombardovaní Spišskej Novej Vsi v roku 1938, Hlebovu knihu o Divadle v Levoči, Matúšovu o spišskej hudbe a iné.

Na Spiši vychádzajú viaceré zborníky. Na niektoré sme už poukázali. Vyšlo však viac zborníkov konferencií, ktoré sa čiastočne alebo úplne týkajú Spiša. Spomeňme len napríklad zborník *Spiš v kontinuite času* (Prešov 1994), *Stredoveké národy na križovatkách novodobých dejín* (Prešov 1999), ročenky spišských lekárnikov, *Z dejín banníctva a hutníctva v Slovinkách a Krompachoch* (Prievidza 1999), zborník vydaný k 180. výročiu založenia Učiteľského ústavu v Spišskej Kapitule (1999), k životu a dielu profesora Miškoviča (1999 a Krakov 2000), zborník *Prírodné bohatstvo a kultúrne dedičstvo Spiša* (2002) a iné.

Veľmi početné sú väčšinou drobné publikácie vydané pri príležitosti výročí škôl, múzeí, športových klubov alebo iných inštitúcií. Aj keď ich úroveň je rôzna, v každom prípade môžu poslúžiť svojimi konkrétnymi údajmi o príslušnej škole či organizácii. O Spiši vychádza aj pomerne mnoho turistických sprievodcov a iných príručiek pre turistov, často aj v iných jazykoch, z ktorých niektoré sú prínosné, ako napríklad Slivkova brožúra o Kláštorisku a Letanovciach, Glatzova kniha o Kostole svätého Juraja v Spišskej Sobote, Števíkov Hrad Lubovňa. Z oblasti archeológie bola vydaná kniha *Popradská kotlina v dávnej minulosti* od Bohuslava a Márie Novotnej a Richarda Kovalčíka. Spomedzi veľmi početných prác Jána Olejníka spomeňme jeho *Lud pod Tat-*

rami (1978, 1994) a *Vianoce v Kurimanoch* (1999). Nora Baráthová vydala viacero titulov krásnej literatúry z dejín Spiša. Vyšlo niekoľko menších slovníkov spišského nárečia. Mnohé z týchto vecí sú zachytené v bibliografických prehľadoch vydaných publikácií, uverejňovaných v ročenke *Z minulosti Spiša*.

Ako sme videli, produkcia spišskej historiografie tvorí už značne veľkú knižnicu. Iste by sa žiadalo spracovať jej podrobnú bibliografiu. Napriek tomu sa nazdávame, že slovenská literatúra o Spiši spolu s literatúrou vydanou v iných jazykoch, prípadne v iných krajinách, tvorí solídny základ na to, aby sa mohlo začať rozmýšľať o spracovaní a vydaní serióznej viacväzkovej historickej monografie Spiša, ktorá tu ešte stále chýba.

Badania nad Spiszem w polskiej historiografii

Wiedza o Spiszu, co jest zrozumiałe, ulegała przez wieki stopniowemu rozszerzaniu i pogłębianiu. Znalazło to odbicie w literaturze polskiej w kolejnych fazach. Początkowo (do XVII w.) były to krótkie wiadomości zawarte w dziełach kronikarskich czy pracach historycznych. Następnie (od XVII w.) zaczęły się już pojawiać bardziej obszerniejsze przekazy, w tym opracowania specjalistyczne, np. dotyczące wykorzystania źródeł mineralnych. Z początkiem XIX stulecia Polacy coraz częściej odwiedzali Spisz w celach turystycznych, leczniczych i naukowych, co zaowocowało narastającą stopniowo liczbą publikacji. Były to prace dosyć różnorodne pod względem formy i treści: od krótkich relacji z podróży poczynając, a na szerszych opracowaniach naukowych kończąc. W jeszcze większym stopniu sprawy spiskie znajdowały odbicie w publikacjach polskich pod koniec XIX w. Wiązało się to z próbą podjęcia akcji budzenia polskiej świadomości narodowej wśród ludności góralskiej na Spiszu oraz polsko-węgierskim sporem o Morskie Oko, a następnie, już po I wojnie światowej, z polsko-czechosłowackim konfliktem granicznym.

Generalnie podejmowanie problematyki spiskiej przez polskich autorów wynikało przede wszystkim z czterech powodów: 1) związków łączących Spisz z Polską; 2) jego walorów krajoznawczych (zainteresowanie Tatrami i zabytkami Spiszu oraz uzdrowiskami); 3) zamieszkiwania środkowego i północnego Spiszu przez ludność polską; 4) badań naukowych.

W opracowaniu tym postawiliśmy sobie za cel przedstawienie dorobku piśmiennictwa polskiego dotyczącego Spiszu, a zwłaszcza historiografii. Autorzy jednak zdają sobie sprawę z tego, że nie sposób jest, chociażby tylko wymieniając je, zaprezentować wszystkich polskich publikacji poświęconych tej ziemi. Tym bardziej, że do tej pory w niewielkim stopniu podejmowano pra-

ce nad zestawieniem polskich „scepusianów”. Można tu bowiem jedynie wskazać na publikowaną w „Echu Tatrzańskim” przez Juliusza Zborowskiego *Bibliografię spisko-orawską za rok 1918 i 1919*¹, Jerzego Mariana Roszkowskiego – *Piśmiennictwo polskie o Spiszu do końca XIX wieku*² oraz Ewy Śnieżyńskiej-Stolotowej – *Stan polskich badań nad związkami artystycznymi polsko-węgierskimi w okresie średniowiecza*³. Pewne w tym względzie nadzieje budzi fakt, że ostatnio, na łamach „Almanachu Nowotarskiego”, Marian Kozielski rozpoczął wydawanie *Bibliografii Podhala, Spisza i Orawy*⁴. Wspomnieć również można o pokrewnym opracowaniu, a mianowicie *Przeglądzie wydawnictw czechosłowackich dotyczących Spisza za lata 1970-1980*, opublikowanym w 1985 r. przez Julię Radziszewską⁵.

Dokonania polskiej historiografii w badaniach nad dziejami Spiszu przedstawimy w sposób chronologiczny, poczynając od średniowiecza, a kończąc na czasach współczesnych, nie storniac jednakże od zasygnalizowania prac z historii sztuki, geografii, językoznawstwa, prawa, ludoznawstwa, a nawet artykułów publicystycznych.

*

Pierwsze, stosunkowo krótkie informacje na temat Spiszu, zawarte w obszerniejszych dziełach, pojawiły się w piśmiennictwie polskim już w średniowieczu, a zwłaszcza po 1412 r., co było następstwem powrotu do Polski części tej ziemi, z której zostało utworzone starostwo spiskie, cieszące się opinią najbardziej intratnej królewskiej w Koronie.

O Spiszu pojawiły się już w XIII w. wzmianki kronikarskie⁶. W XV w. pisał o nim Jan Długosz, który podał informację, że do diecezji krakowskiej należały wszystkie „Alpy” polskie i cały kraj, jak daleko sięga rzeka Poprad⁷. W następnym stuleciu, pojawiły się wiadomości o Spiszu

¹ „Echo Tatrzańskie” 1919, nr 18, 21 i 22. W sumie ukazały się cztery części tego zestawienia bibliograficznego, obejmującego 419 pozycji. W 1920 r. „Echo Tatrzańskie” przestało być wydawane, a wraz z nim *Bibliografia spisko-orawska*.

² „Prace Pienińskie”, t. 9, 1997.

³ „Seminaria Niedzickie”, Niedzica 1981.

⁴ M. K o z i e l s k i, *Bibliografia Podhala, Spisza i Orawy za rok 1990*, „Almanach Nowotarski”, t. 6, 2002.

⁵ „Rocznik Podhalański”, t. 3, 1985.

⁶ *Kronika Boguchwała i Godysławka Paska*, wyd. A. Bielowski, [w:] MPH, t. 2, Lwów 1872.

⁷ Por. J. D ł u g o s z, *Liber Beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, wyd. A. Przeździecki, [w:] *Opera Omnia*, t. 7, Cracoviae 1863, s. 2.

w pracach znanych historyków polskich: Bernarda Wapowskiego⁸ i Marcina Bielskiego⁹ oraz Marcina Kromera¹⁰.

W XVII stuleciu Jan Innocenty Petrycy badał i opisywał pod względem właściwości źródła mineralne w Drużbakach Górnych i Łąckowej, miejscowościach leżących na terenie starostwa spiskiego¹¹. Według niego wody te były panaceum na wiele dolegliwości, począwszy od skurczy czy mięśni, aż po... głupotę¹².

W latach 1671-1674, pod wpływem presji dworu habsburskiego, usiłującego przejąć polską część Spiszu, ówczesny starosta spiski – Stanisław Herakliusz Lubomirski opracował „wywód praw Polski do ziemi spiskiej”¹³. Tekst ten jest rodzajem „dedukcji”, znanej w dziejach polskiej literatury politycznej. Zawiera on dowody historyczne i prawne oraz argumenty natury politycznej i wojskowej, przemawiające za koniecznością utrzymania starostwa spiskiego w granicach Rzeczypospolitej. Podobny charakter posiada opracowana sto lat później przez Feliksa Łoykę *Deduction sur l'hypothèque de Zips*, która ukazała się drukiem w języku francuskim w 1772 r., czyli już po utracie starostwa spiskiego przez Polskę. Autor tej „dedukcji”, przedstawiając liczne fakty i argumenty, dowodzi bezpodstawności dokonanej w 1769 r. aneksji.

W XVIII stuleciu o Spiszu pisali: W. Łubieński¹⁴, K. Wyrwicz¹⁵ oraz J. i S. Owsieńscy¹⁶. Natomiast już dziewiętnastowieczne dzieło T. Świąckiego, *Opis starożytnej Polski* (1816)¹⁷, powtarzało tylko wcześniejsze informacje.

Do początków XIX w., zgodnie z duchem epoki, tematyka przekazów na temat Spiszu koncentrowała się na zagadnieniach historyczno-politycznych, ustrojowych oraz miejscowych kuriozach. Nie przywiązywano natomiast w owych czasach specjalnej wagi do takich zagadnień, jak język czy przynależność narodowa mieszkańców. Pierwszym Polakiem, który również i tą problematyką się zajął, był czołowy przedstawiciel Oświecenia – ks. Stanisław Staszic. Wędrował on po Tatrach i Podtatrzu zapewne trzykrotnie, a na Spiszu przebywał przynajmniej raz, w 1805 r. Chociaż Staszic znalazł się tam przede wszystkim w celu prowadzenia badań geologicznych, to jednak – jako niezwykle wnikliwy obserwator – nie byłby sobą, gdyby nie zapisał swoich spostrzeżeń dotyczących także innych dziedzin wiedzy, w tym problematyki ludoznawczo-językowej¹⁸. Informacje na temat Spiszu zawarte są w jego *Dzienniku podróży*¹⁹ oraz w trzech rozprawach²⁰. Obserwacje ludoznawcze Staszica wyprzedzają swoją epokę – Oświecenie, które nie poświęcało temu zagadnieniu specjalnej uwagi, tak jak to czynił późniejszy Romantyzm.

Ten nowy prąd umysłowy – charakteryzujący się rozwojem różnorodnych zainteresowań, zafascynowaniem „ludowością” i podróżami – działał inspirująco na ludzi pióra, co zaowocowało także nowymi pracami o Spiszu polskich autorów. W pracach tych wystąpiły nowe wątki, w tym m.in. kwestie językowe, kulturowe i etniczne.

Pierwszym Polakiem, który poczynił w tej dziedzinie na Spiszu naukowe obserwacje, był

⁸ B. W a p o w s k i, *Dzieje Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego od roku 1380 do 1535*, Wilno 1847-1848; tenże, *Kronika Bernarda Wapowskiego z Radochonic*, wyd. J. Szujski, [w:] *Scriptores rerum polonicarum*, t. 2, Kraków 1874.

⁹ M. B i e l s k i, *Kronika wszystkiego świata*, Kraków 1551 oraz wyd. nast. (1554 i 1564).

¹⁰ M. K r o m e r, *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo*, Frankfurt n. Menem 1575; por. najnowszy przekład polski: *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, przekład S. Kazikowskiego, wstęp i oprac. R. Marchwińskiego, Olsztyn 1977.

¹¹ J. I. P e t r y c y, *O wodach w Drużbaku i Łąckowej. O zażywaniu ich y pożytkach przeciwko którym chorobom są pomocne*, Kraków 1635; tenże (pośmiertnie), *Przydatek do wód Jana Innocentego Petrycego*, Kraków 1655.

¹² Zob. również J. M a j e r, *Wiadomość o życiu i pracach naukowych Jana Innocentego Petrycego*, „Rocznik Wydziału Lekarskiego w Uniwersytecie Jagiellońskim”, t. 4, 1841, s. 70.

¹³ S. H. L u b o m i r s k i, *Informacja potrzebna bardzo Rzeczypospolitej o prawie własnym i dziedzicznym, które ma Rzeczpospolita do Spisza i części ziemi węgierskiej, przeciwko pretensjom ICMci, tudzież jako wiele Rzeczypospolitej zależy na utrzymaniu tego kraju* (1671). S. H. Lubomirski był również autorem kilku pism i listów na ten temat. Por. T. E. M o d e l s k i, *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego „Wywód praw Polski do ziemi spiskiej”* (odbitka z Księgi pamiątkowej ku czci Prof. Wł. Abrahamy, t. II), Lwów 1931.

¹⁴ W. Ł u b i e Ń s k i, *Świat we wszystkich swoich częściach większych i mniejszych ...*, t. 1, Wrocław 1740.

¹⁵ K. W y r w i c z, *Geografia powszechna*, Warszawa 1773.

¹⁶ J. i S. O w s i e Ń s c y, *Roczniki do dziejów Podtatrza i Spiza z lat 1680-1748 spisane przez xx ... proboszczów Jazowska*, wyd. J. Jarzmowskiego, Kraków 1858.

¹⁷ T. Ś w i a c k i, *Opis starożytnej Polski*, t. 1, Warszawa 1816.

¹⁸ Szerzej na ten temat J. M. R o s z k o w s k i, *Etnograficzne przekazy Staszica z Tatr i Podtatrza*, [w:] *Stanisław Staszic. Materiały Sesji Staszycotowskiej*, pod red. J. Olejniczaka, Piła 1995.

¹⁹ *Dziennik podróży Stanisława Staszica 1789-1805*, z rękopisów wydał Cz. Leśniewski, Kraków 1931.

²⁰ S. S t a s z i c, *Druga rozprawa o gorach Beskidach i o Krywanie w Tatrach. Czytana na publicznem posiedzeniu Zgromadzenia Przyjaciół Nauk, dnia 17 maja roku 1806 przez...*, [Warszawa 1806]; tenże, *Rozprawa trzecia o Wołoszynie, o Pięciu Stawach i Morskim Oku... czytana na publicznym posiedzeniu w miesiącu maju roku 1807 [i] Rozprawa czwarta o Kołowym, o Czarnem i o Kolibahu Wielkim* [Warszawa 1807].

Andrzej Kucharski²¹. W trakcie swoich pięcioletnich podróży badawczych po Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej, podczas których poznawał języki słowiańskie, odwiedził także Podtatrze. Przebywał tutaj w 1827 r.²² Najpierw zawitał do Liptowa, skąd udał się na Orawę, a następnie przeniósł się na stronę galicyjską, aby dokonać tam językowych studiów porównawczych wśród miejscowych górali podhalańskich. Następnie powędrował na Spisz. Swoje obserwacje zawarł jednak tylko w liście (z 19 marca 1828 r.) do czeskiego uczonego Václava Hanki. Ten natomiast dopiero po kilku latach przekazał jego treść prasie czeskiej. Stamtąd zaś list ów trafił na łamy polskiego czasopisma. W 1835 r. opublikował go bowiem „Powszechny Pamiętnik Nauk i Umiejętności”²³. Wówczas tekst ten nie spotkał się jednak z większym oddźwiękiem i został ponownie odkryty dopiero w 1896 r.²⁴

W 1835 r. ukazało się studium Napoleona Medyńskiego *Ślawianie na Węgrzech*²⁵, oparte głównie na pracach takich autorów słowackich i czeskich, jak: Ján Kollár²⁶, Pavol Šafárik²⁷, Ján Čaplovič²⁸ i František Palacký²⁹. Medyński zajmujący się, pod względem etniczno-kulturowym, całym terytorium Królestwa Węgierskiego, siłą rzeczy traktuje Spisz dosyć skrótowo, ograniczając się do zdawkowych i nie zawsze dokładnych danych. Podane przez niego informacje dotyczą przede wszystkim powierzchni Spiszu, ludności oraz struktury osadnictwa.

Latem i jesienią 1832 r. przebywał na Spiszu Seweryn Goszczyński. Najdłużej zatrzymał się na Zamagurzu; dwa tygodnie goszcząc we Frydmanie i zwiedzając Niedzicę, a poza tym Družbaki, Podoliniec i Kieżmark. Swoje obserwacje z tego pobytu, zresztą w niektórych przypadkach niezbyt ściśle³⁰, zamieścił w wydanym dopiero po dwudziestu latach *Dzienniku podróży do Tatrów*, który ukazał się drukiem w Petersburgu, w 1853 r.³¹

W odróżnieniu od Goszczyńskiego o wiele lepszą orientację w lokalnej specyfice zaprezentował w swym reportażu z podróży po Spiszu – Ludwik Pietrusiński³², który jeszcze dzisiaj zaskakuje nas wszechstronnością zainteresowań i szerokim wachlarzem przedstawianych informacji z dziedziny historii, geografii, etnografii, stosunków społecznych, etnicznych, gospodarczych i religijnych³³. W roku 1848 zwiedzał Spisz popularny w owych czasach polski podróżnik i literat – Teodor Tripplin, który swoje przygody i obserwacje zamieścił w zbeletryzowanej relacji³⁴. Zarówno Pietrusiński, jak i Tripplin podjęli w swych książkach problem wynaradawiania ludności polskiej na Spiszu, przytaczając wiele przykładów tego zjawiska oraz wskazując na jego przyczyny.

W latach 1843-1863, a zwłaszcza w 1857 r. – podczas swoich pięciu pobytów w Tatrach, na Podhalu i w Szaryszu (Bardiów) – odwiedził być może Spisz „ojciec etnografii polskiej” – Oskar Kolberg³⁵. Wiele bowiem wskazuje na to, że był

²¹ Andrzej Franciszek Kucharski (1795-1862), filolog i językoznawca o poglądach słowianofilskich, a nawet panslawistycznych.

²² W. O l s z e w i c z, *Stowacja w piśmiennictwie polskim*, [w:] *Słowacja i Słowacy*, pod red. W. Semkowicza, t. 1: *Kraj i lud*, Kraków 1937, s. 20 (odbitka tej pracy ukazała się w 1937 r. jako odrębna publikacja).

²³ „Powszechny Pamiętnik Nauk i Umiejętności”, t. 2, 1835, s. 423-425. Opatrzony tu jednak został mylącym tytułem *O narzeczu słowackim w Węgrzech kilka szczegółów*, co wskazywało na niezrozumienie istoty ustaleń Kucharskiego i odzwierciedlało pokutujące jeszcze wśród Polaków mniemanie, że wszyscy mieszkańcy węgierskiego Podtatrza są Słowakami. Zob. na ten temat: W. D u d z i a k, *Obraz słowackiej grupy etnicznej w dziewiętnastowiecznej świadomości polskiej. Źródła i schemat pojmowania*, „Lud”, t. 59, 1975, s. 93-102.

²⁴ *Andrzeja Kucharskiego Relacja z naukowej podróży po Słowacji (Spizu) 1828 roku*, przygotował do druku E. Jelinek, „Lud”, R. II, 1896.

²⁵ N. M e d y Ń s k i, *Ślawianie w Węgrzech*, „Powszechny Pamiętnik Nauk i Umiejętności”, t. 1, 1835, s. 390-415.

²⁶ Ján Kollár (1793-1852), słowacki myśliciel i pisarz. Zwolennik kulturalnego zjednoczenia Słowian, przeciwnik słowackiego separatyzmu językowego. Pisał w języku czeskim.

²⁷ Pavol Josef Šafárik (1795-1861), słowacki filolog, historyk i poeta. Przeciwnik odrębności narodowej Słowaków, których uważał za odłam narodu czeskiego. Propagował ideę jedności słowiańskiej.

²⁸ Ján Čaplovič st. (1780-1847), słowacki publicysta, prawnik i etnograf.

²⁹ František Palacký (1798-1876), czeski historyk i liberalny polityk.

³⁰ Np. Goszczyński nie potrafił na północnym i środkowym Spiszu dostrzec ludności polskiej. Wydaje się, iż na taką opinię miało wpływ nie tylko z góry przyjęte założenie, że tam mieszkają Słowacy, ale także brak bezpośredniego kontaktu z tutejszą ludnością oraz sugestia frydmańskiego proboszcza – Słowaka, u którego mieszkał.

³¹ Współczesne krytyczne wydanie tej książki: S. G o s z c z y Ń s k i, *Dziennik podróży do Tatrów*, oprac. S. Sierotwiński, Wrocław-Kraków 1958.

³² Ludwik Pietrusiński (1803-1865), prawnik, działacz ewangelicki, podróżnik i publicysta.

³³ L. P i e t r u s i Ń s k i, *Wspomnienia z Wenecji, kolei żelaznej lipnicko-wiedeńskiej, Wiednia, Karpat Wadowickich, Frankfurtu nad Menem, i przelotu z Krakowa do Tatr Spiskich, zebrał...*, t. 2, Warszawa 1845.

³⁴ T. T r i p p l i n, *Wycieczki po stokach galicyjskich i węgierskich Tatrów*, t. 1-2, Warszawa 1856.

³⁵ R. G ó r s k i, *Oskar Kolberg. Zarys życia i działalności*, wyd. II, Warszawa 1974, s. 89; J. Z b o r o w s k i, *Odszukanie teki podhalańskiej Oskara Kolberga*, „Lud”, t. 36, 1939-1945, s. 402-403. Por. również O. K o l b e r g, *Dzieła wszystkie*, t. 44-45: *Góry i Pogórze*, cz. 1-2, Wrocław-Poznań 1968, *passim*.

on w okolicach Lubowli³⁶. W każdym bądź razie zgromadził pewną ilość materiałów folklorystycznych ze Spiszu, przede wszystkim pieśni i melodii. Część z nich pochodziła z pewnością od informatorów, część spisał Kolberg od wędrujących po ziemiach polskich spiskich handlarzy i rzemieślników. Niewykluczone jednak, że niektóre były jego własnymi zapisami terenowymi ze Spiszu.

Jeszcze stosunkowo niewielką, ale ciągle rosnącą liczbę polskich publikacji na temat Spiszu, jakie się ukazały w pierwszej połowie XIX stulecia, uzupełnia anonimowy artykuł pt. *Ziemia spiska*, opublikowany w leszczyńskim „Przyjacielu Ludu”³⁷.

W połowie XIX w. nastąpił ilościowy i jakościowy przełom w piśmiennictwie polskim dotyczącym interesującego nas zagadnienia. Zaczyna się już wówczas pojawiać więcej publikacji na ten temat, w tym coraz bardziej pogłębionych opracowań monograficznych. Przeważały jednak nadal krótkie wzmianki i przyczynki krajoznawcze, owe „romantyczne westchnienia historyczne lub turystyczne”³⁸. Typowym przykładem tego drugiego gatunku mogą być wspomnienia Bogusza Z. Stęczyńskiego³⁹, który, wędrując przez galicyjskie i węgierskie Podtatrze, z nostalgią podziwiał tamtejsze zabytkowe ruiny, fascynował się krajobrazem Tatr oraz przeszłością Spiszu, w której orientował się dosyć dobrze. Podkreślał też wielokrotnie w swoich pracach związek tej krainy z Polską⁴⁰. Jednakże – co jest charakterystyczne nie tylko dla niego, ale także dla kilku innych ówczesnych autorów – Stęczyński nie zwracał uwagi na przynależność narodowościową ludności tych krain. Ich mieszkańców określał bowiem mianem

„górali naszych” i zaliczał do nich przedstawicieli wszystkich narodowości zasiedlających Karpaty, począwszy od Mołdawii, a na Śląsku kończąc⁴¹.

Pierwszą polską pracą poświęconą w całości kwestii narodowościowej na Górnym Węgrzech, w tym również na Spiszu, był dwuczęściowy artykuł *O polskich osadach na Węgrzech*⁴², który ukazał się w latach 1851-1852 i miał charakter memoriału do władz. Jego autor, ukrywający się pod inicjałami „J. Z.”⁴³, wystąpił w nim z konkretną koncepcją polityczną oraz postarał się o szacunkowe określenie stanu liczebnego tamtejszej ludności polskiej. W konkluzji domagał się zaprzestania wobec Polaków wynaradawiających praktyk⁴⁴.

Do poszerzenia wśród społeczeństwa polskiego wiedzy o Spiszu przyczynił się, publikując swoje obserwacje na łamach poczytnej „Biblioteki Warszawskiej”, znany geolog – Ludwik Zejszner, który zwiedzał tę ziemię w połowie XIX stulecia. On również, oprócz szeregu informacji geograficzno-przyrodniczych, przedstawił także problem tamtejszej ludności polskiej, zwracając uwagę na jej postępujące wynaradawianie⁴⁵.

W drugiej połowie XIX w. zaczęły ukazywać się opracowania prezentujące już w sposób bardziej nowoczesny historię związków Spiszu z Polską. Należał do nich polemiczny artykuł Wacława A. Maciejewskiego⁴⁶, w którym autor obalał węgierską interpretację przebiegu granicy polsko-węgierskiej, przedstawioną przez G. Fejera, wydawcę *Kodeksu Dyplomatycznego Węgier*⁴⁷. Wątki spiskie pojawiały się również w dwutomowej monografii Sąddecki Sędziwy pióra Szczęsnego Morawskiego (1863-1865)⁴⁸, a dziesięć lat później dziejami związków Spiszu

³⁶ *Ibidem*, t. 44, s. IX, 6.

³⁷ „Przyjacieli Ludu” 1846, nr 44.

³⁸ Ew.-an. [J. Grzegorzewski], *Z krainy zaniedbanej*, „Tydzień” 1896, nr 14 (6 IV).

³⁹ MT-ZA, sygn. AR/216, B. Z. Stęczyński, *Wspomnienia malowniczo-historycznych przechadzek po Tatrach, Spiszu, Orawie, Węgrzech, Serbii, Siedmiogrodzie, Sławonii, Multanach, Banacie, Kroacji, Dalmacji i Krainie odbytych w r. 1845 z notat swoich opowiedział ...* [rkps nie publikowany z ok. 1870 r.].

⁴⁰ Problematykę tę opiewał także wierszem. Por. poemat B. Z. Stęczyńskiego, *Tatry w dwudziestu czterech obrazach skreślone piórem i rylcem przez...*, Kraków 1860.

⁴¹ Tenże, *Wspomnienia malowniczo-historyczne...*, k. 80-82.

⁴² J. Z. [J. K. Załuski], *O osadach polskich na Węgrzech*, „Gazeta Lwowska – Dodatek Tygodniowy” 1851, nr 41, a także 1852, nr 4.

⁴³ Był nim zapewne hr. Jan K. Załuski.

⁴⁴ Według niego, najskuteczniejszym sposobem obrony tamtejszych górali polskich przed wynaradawieniem byłoby wcielenie zamieszkałych przez nich terenów do leżącej po stronie polskiej diecezji tarnowskiej, a nawet całkowite włączenie do Galicji.

⁴⁵ L. Zejszner, *Spisz*, „Biblioteka Warszawska”, t. 7, 1854.

⁴⁶ W. A. Maciejowski, *Przyczynek do historii kraju spiskiego, część Małopolski niegdyś stanowiącego, z uwagą na Kodeks Dyplomatyczny Węgier*, „Biblioteka Warszawska”, t. 3, 1853, s. 695-700.

⁴⁷ W zakończeniu swego artykułu Maciejowski stwierdzał: „Chociaż kraju spiskiego pierwotny mieszkaniec pochodził ze szczytu polskiego, do którego się w IX-XIII wieku wcisnął Madziar i Niemiec, jednakże Fejer kraj ten za odwiecznie madziarski uważał. Tenże uczony historyk, aczkolwiek głosił, że się zdrady dziejów dopuszcza nie tylko ten, co kłamstwu sprzyja, lecz i ten co mogąc to uczynić, nie chce wypowiedzieć prawdy, jednakże, z miłości snąc ku ojczyźnie, nie wahał się hołdować fałszowi”. *Ibidem*, s. 700.

⁴⁸ S. Morawski, *Sąddecki Sędziwy*, [t. 1], Kraków 1863 i *Sąddecki Sędziwy za Jagiellonów z miast spiskimi i księstwem oświęcimskim*, [t. 2], Kraków 1865.

z Polską zajął się Maurycy Dzieduszycki⁴⁹. Praca jego – aczkolwiek pozbawiona aparatu krytycznego – opierała się na solidnej bazie źródłowej.

W 1864 r. ks. Eugeniusz Janota opublikował artykuł, w którym poruszył zagadnienie stosunków etniczno-demograficzno-religijnych na Spiszu, na tle historii osadnictwa tej ziemi⁵⁰. Było to opracowanie niezwykle erudycyjne, podsumowujące ówczesny stan badań w tej dziedzinie (wykorzystujące m.in. dokumenty zawarte w *Kodeksie Dyplomatycznym Węgier* Fejera). Autor, aczkolwiek kładł większy nacisk na przynależność wyznaniową ludności, przedstawił również krótko zasięg polskiego osadnictwa na tym terenie. Zwrócił on również uwagę na fakt, że ówczesne granice administracyjno-polityczne na Spiszu nie pokrywały się z granicami etnicznymi⁵¹.

Spośród prac poruszających zagadnienie polskiej ludności na Spiszu pierwszym tekstem, w którym już wyraźnie dał się zauważyć pozytywistyczny program pracy społeczno-narodowej na Kresach, był, opublikowany w 1879 r., dwuczęściowy artykuł Władysława Niedźwieckiego *Polacy na północnym pograniczu Węgier*⁵². Niedźwiecki w znacznym stopniu oparł się w tym opracowaniu na badaniach czeskiego uczonego Aloisa Vojtěcha Šembery, składając mu jednocześnie wyrazy uznania za jego dociekliwość i naukową rzetelność. Swoje ustalenia zawarł Šembera w książce poświęconej dialektologii czecho-słowackiej, wydanej w 1864 r.⁵³, oraz w następnej pracy z 1876 r.⁵⁴, jeszcze bardziej szczegółowej, gdyż podawała liczbę przedstawicieli różnych narodowości w poszczególnych miejscowościach. Wykorzystując te publikacje, Niedźwiecki sporządził zestawienia,

wykazujące liczbę polskiej ludności i nazwy zamieszkiwanych przez nią osad w północno-zachodnich Węgrzech, w tym również na Spiszu.

W ciągu następujących kilkunastu lat – nie licząc dwóch stosunkowo krótkich i dosyć ogólnych artykułów w „Echu”⁵⁵ i petersburskim „Kraju”⁵⁶ oraz pracy Henryka Merczynga pt. *Etnograficzno-statystyczny zarys liczebności i rozszedlenia ludności polskiej*⁵⁷ – nie pojawiły się żadne polskie opracowania naukowe poświęcone Spiszowi. Nadal jednak, jak to było i wcześniej, publikowano krótkie wzmianki i artykuły o popularnym charakterze, opisujące najczęściej wrażenia z podróży, przypominające przy okazji związki Spiszu z Polską i niekiedy zahaczające nawet o problemy językowo-etniczne. Autorami tego typu utworów byli m.in.: Aureli Urbański⁵⁸, Łucjan Tatomir⁵⁹, Maria Steczkowska⁶⁰, Walery Eljasz-Radzikowski⁶¹, Kazimierz Łapczyński⁶², Janusz Niedziałkowski⁶³ i Bronisław Gustawicz⁶⁴.

W 1884 r. ukazała się w Krakowie dosyć nietypowa publikacja, gdyż stanowiła ona załącznik do listy subskrypcyjnej „Towarzystwa Akcyjnego Zdrojowisk Drużbaki”. Chodzi tu o sygnowaną przez dwóch kieżmarczan: majora A. Döllera i adwokata P. Kélera, broszurę *Zdrojowisko w Drużbakach na Spiszu*⁶⁵. Autorzy, dzierżawiący od hr. Andrzeja Przemysława Zamoyskiego drużbackie źródła, przekonywali w niej do kupowania akcji firmy. Walory dwóch innych spiskich uzdrowisk – Czarnogórskich Kąpieli (Černohorské Kúpele) i Starego Smokowca – przedstawił Henryk Müldner⁶⁶. Ponadto wielu polskich turystów i taterników opublikowało relacje z wysokogórskich wycieczek oraz wejść na szczyty spiskich Tatr. Jednymi z pierwszych byli: Władysław Maleszewski⁶⁷, ks. Józef Stolarczyk⁶⁸,

⁴⁹ M. Dzieduszycki, *Spisz*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, t. 4, 1876.

⁵⁰ E. Janota, *Zapiski o zaludnieniu dolin Dunajca i Popradu na Spiszu. Przyczynek do monografii Tatr*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego”, t. 9, 1864.

⁵¹ *Ibidem*, s. 76.

⁵² W. Niedźwiecki, *Polacy na północnym pograniczu Węgier. Przyczynek do etnografii polskiej*, „Niwa” 1879, nr 114 i 117.

⁵³ A. V. Šembera, *Základové dialektologie československé*, Wien 1864.

⁵⁴ Tenże, *Mnoho-li jest Čechů, Moravanů a Slováků a kde obývají*, „Časopis Musea Království českého”, Praha 1876.

⁵⁵ *Lud polski na Węgrzech*, „Echo” 1882.

⁵⁶ *Polacy na Słowaczych*, „Kraj” 1882.

⁵⁷ E. Czynyński [H. Merczyng], *Etnograficzno-statystyczny zarys liczebności i rozszedlenia ludności polskiej*, „Wisła”, t. 1, 1887.

⁵⁸ A. Urbański, *Zamek na Spiszu. Podanie ludowe*, „Strzecha” 1868, z. 9.

⁵⁹ Ł. Tatomir, *Mieszkańcy Podtatra. Szkic etnograficzny*, „Strzecha” 1868, z. 3.

⁶⁰ [M. Steczkowska], *Obrazki z podróży do Tatrów i Pienin*, wyd. 2 uzupełnione, Kraków 1872.

⁶¹ W. Eljasz, *Szkice z podróży w Tatry*, Poznań-Kraków 1874; tenże, *Z podróży po Spiszu*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, t. 3, 1878; tenże, *Naokoło Tatr. Szkic z podróży przez...*, *ibidem*, t. 11, 1887.

⁶² K. Łapczyński, *Obrazy Tatrzańskie*, „Tygodnik Ilustrowany”, t. 6, 1862.

⁶³ J. Niedziałkowski, *Zimowa wycieczka do Kardolina w Tatrach*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, t. 4, 1879.

⁶⁴ B. Gustawicz, *U stóp Pienin. Wspomnienia z podróży odbytej w r. 1880*, „Biblioteka Warszawska”, t. 2 i 3, 1882.

⁶⁵ A. Döller, P. Kéler, *Zdrojowisko w Drużbakach na Spiszu (Rauschenbach)*, Kraków 1884.

⁶⁶ H. Müldner, *Szczały Stawokowskie (Szmeks)*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, t. 1, 1876; tenże, *Kąpiele Schwarzenberg, węgierski Gräfenberg na Spiszu. Wspomnienia z podróży odbytej w lecie 1878 r.*, Warszawa 1879.

⁶⁷ W. Maleszewski, *W Szmeksie*, „Tygodnik Ilustrowany”, t. 10, 1864.

⁶⁸ X. J. Stolarczyk, *Wycieczka na szczyt Gierlachu*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, t. 1, 1876.

Tytus Chałubiński⁶⁹, Jan Gwalbert Pawlikowski⁷⁰, Bronisław Rejchman⁷¹ i wspomniany już wyżej Walery Eljasz-Radzickowski⁷². Ten ostatni był także autorem pięciokrotnie wznawianego *Illustrowanego przewodnika do Tatr i Pienin*⁷³, gdzie poza informacjami dotyczącymi obu pasm górskich w obrębie Spiszu, a także praktycznymi radami dla turystów, podał także sporo wiadomości historycznych na temat niektórych miejscowości spiskich (np. Kieżmarku i Czerwonego Klasztoru)⁷⁴.

Powstawały też wiersze poświęcone tej części Tatr, jak chociażby: *Na Łomnicy* – Franciszka Gumowskiego⁷⁵, *Łomnica* – Bogusza Z. Stęczyńskiego⁷⁶, *Tatry* – Władysława L. Anczyca⁷⁷ czy też *Noc pod Wysoką* – Adama Asnyka⁷⁸.

Pod koniec stulecia Antoni Rehman – znany polski geograf, botanik i podróżnik – w swych pracach dotyczących Karpat i Tatr poruszył zagadnienia budowy geologicznej, bogactw naturalnych, ukształtowania terenu, klimatu oraz szaty roślinnej Spiszu⁷⁹.

Ostatnia ćwierć XIX wieku to okres w piśmiennictwie polskim, kiedy coraz bardziej zaczął dochodzić do głosu nurt nawołujący do obrony polskiej ludności kresowej i kształtowania jej poczucia narodowego. Stanowił on m.in. odpowiedź na wzmożony w drugiej połowie XIX w. ucisk narodowy w zaborze pruskim i rosyjskim. Poczynania polskich „budzicieli” dawały zdumiewająco pozytywne rezultaty, zwłaszcza na Śląsku Górnym i Cie-

szyńskim oraz Kaszubszczyźnie. Były one kierowane również na Spisz i Orawę, chociaż w znacznie mniejszym stopniu, a poza tym ograniczone w tym okresie głównie do postulatów. Wyrazicielem tych tendencji był Włodzimierz Bugiel, autor artykułu *Zapomniane kresy. Polacy na Śpiżu i w przyległych węgierskich komitatach*⁸⁰ oraz innych⁸¹.

Do końca XIX stulecia problematyką spiską, poza Zawilińskim i Bugielem, zajmowali się przede wszystkim: Karol Potkański⁸², Wiktor Ungar⁸³, Jan Grzegorzewski⁸⁴, Maksymilian Gumplowicz⁸⁵, Lucjan Malinowski⁸⁶ i Jan Ludwik Popławski⁸⁷. Jedną z podstawowych cech, charakteryzujących większość z tych wystąpień, było apelowanie do społeczeństwa polskiego, aby zajęło się emancypacją narodową i krzewieniem oświaty wśród ludności północnej części Węgier oraz przyszło z pomocą organizacyjną, a nawet materialną. Argumentowano przy tym, że jest to sprawa wymagająca pilnego załatwienia.

Owe dążenia wyrażały się także w samej warstwie frazeologicznej języka tych artykułów. Otóż wspomniane tereny nazywane są tam *krainą zaniedbaną*⁸⁸ lub *zapomnianymi kresami*⁸⁹. Określenia te już jakby z góry sugerowały konieczność przeciwstawienia się tej sytuacji. Skoro są to bowiem ziemie *zapomniane* i *zaniedbane* – to trzeba je, wraz z ich ludnością, przypomnieć społeczeństwu polskiemu oraz otoczyć opieką, aby *zaniedbanie* to nadrobić. Niektórzy autorzy czynili wręcz Pola-

⁶⁹ [T. Chałubiński], *Sześć dni w Tatrach. Wycieczka bez programu*, *ibidem*, t. 4, 1879.

⁷⁰ J. Pawlikowski, *Wycieczka na Łomnicę i Szczyt Kieżmarski*, *ibidem*.

⁷¹ B. Rejchman, *Wycieczka na Łomnicę odbyta pod wodzą prof. dra T. Chałubińskiego*, Warszawa 1879.

⁷² W. Eljasz, *Szkice z podróży w Tatry...*, Kraków 1874; tenże, *Wycieczka do Czeskiego w Tatrach*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, t. 3, 1878; tenże, *Wycieczka do Zielonego Stawu Kieżmarskiego przez...*, *ibidem*, t. 5, 1880.

⁷³ Tenże, *Illustrowany przewodnik do Tatr, Pienin i Szczawnic*, Poznań 1870. Ostatnie, piąte wydanie ukazało się w Krakowie w r. 1900.

⁷⁴ Tenże, *Illustrowany przewodnik do Tatr i Pienin*, wyd. III, Kraków 1886.

⁷⁵ F. Gumowski, *Na Łomnicy*, „Tygodnik Ilustrowany”, seria II, t. 3, 1869, s. 315; o wierszu tym zob. J. Kolbuszewski, *Obraz Tatr w literaturze polskiej XIX wieku (1805-1889). Funkcja artystyczna motywu przyrody*, Kraków 1971, s. 178-180.

⁷⁶ Z poematu *Tatry*, por. B. Z. Stęczyński, *Łomnica*, [w:] *Tatry w poezji polskiej*, zebrał i ułożył J. Kantor, Jarosław 1909, s. 99.

⁷⁷ W. L. Anczyca, *Tatry*, *ibidem*, s. 171-172.

⁷⁸ El...y [A. Asnyk], *Noc pod Wysoką*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, t. 5, 1880, s. 1-4.

⁷⁹ Por. A. Rehman, *Szkice geograficzne z Karpat*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, t. 19, 1891; tenże, *Tatry pod względem fizyczno-geograficznym*, Lwów 1895.

⁸⁰ W. Bugiel, *Zapomniane kresy. Polacy na Śpiżu i w przyległych węgierskich komitatach*, „Dziennik Poznański”, nr 182, 10 VIII 1901.

⁸¹ Tenże, *Polskie osady na Węgrzech*, „Prawda” 1898, nry 19 i 20; tenże, *Polacy na Węgrzech*, „Dziennik Poznański” 1901, nry 182, 186, 191 i 201.

⁸² K. Potkański, *Granice i osiedlenia Podhala*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 1, 1896, nr 3; tenże, *Granice biskupstwa krakowskiego*, Kraków 1900.

⁸³ W. Ungar, *Polacy na Węgrzech*, „Przegląd Emigracyjny” 1893, nr 2.

⁸⁴ Ew.-an. [J. Grzegorzewski], *op. cit.*

⁸⁵ M. Gumplowicz, *Polacy na Węgrzech. Studium etnograficzno-statystyczno-historyczne*, „Lud”, R. VI-VIII, 1900-1902.

⁸⁶ L. Malinowski, *Powieści spiskie*, wydał R. Zawiliński, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne Akademii Umiejętności”, t. 6, 1903.

⁸⁷ J. L. Popławski, *Zadania polityki narodowej na kresach*, „Przegląd Wszechpolski” 1903, s. 567-575 i 672-683.

⁸⁸ Por. przyp. 48 i 97.

⁸⁹ W. Bugiel, *Polskie osady...*, s. 234.

ków odpowiedzialnymi za istniejącą tam sytuację, gdyż miało do niej doprowadzić „nasze safandulstwo (!)”, ponieważ nie potrafiliśmy w przeszłości bronić polskiego stanu posiadania⁹⁰. Oskarżali też rodaków o popełnienie „grzechu zaniedbania względem ludu naszego”, zamieszkującego północne Węgry⁹¹. W sumie wypowiedzi te miały mobilizować Polaków do aktywnego zajęcia się tamtejszą ludnością polską.

Pod koniec XIX wieku w polskich publikacjach poruszających zagadnienie ludności polskiej na Spiszu można wyróżnić trzy podstawowe nurty: 1) historyczno-etniczno-kulturowy, 2) ocenę aktualnej sytuacji oraz 3) postulaty.

Pierwszy sprowadzał się do tego, że na podstawie badań etnograficznych i językowych udowadniał polskie pochodzenie mieszkańców północnego i środkowego Spiszu. Ponadto przypominał historię związków tej krainy z Polską⁹².

Drugi z tych elementów (wątków), który nazwaliśmy tu „oceną aktualnej sytuacji”, obejmował kilka zagadnień. Poruszał np. sprawę stosunku innych nacji do problemu emancypacji narodowej ludności polskiej na Spiszu. Dotyczyło to przede wszystkim Węgrów i Słowaków oraz Czechów. Oceniał również stan świadomości narodowej tamtejszych Polaków oraz ich stosunek do rodaków z północy. Polscy autorzy, którzy naocznie zetknęli się z problematyką węgierskiego Podtatrza i Słowaczyny, w swoich książkach⁹³ i artykułach⁹⁴ często zwracali uwagę na wymierzoną przeciwko Słowakom i Polakom represyjną politykę władz węgierskich, mającą na celu madziaryzację mniejszości narodowych. Autorzy ci, pomimo prowęgierskich sentymentów, zawsze stawali po stronie Słowaków, popierając ich słuszne aspiracje narodowe. Jest rzeczą charakterystyczną, że postawę taką prezentowali nie tylko słowianofile.

Zajmujący się sprawami Spiszu polscy specjaliści (przede wszystkim: W. Bugiel, J. Grzegorzewski, M. Gumplowicz, W. Niedźwiecki, H. Ułaszyn, W. Ungar i R. Zawiliński) mieli na ogół dobre rozeznanie w strategii i metodach węgierskiej polityki narodowościowej wobec mniejszości

polskiej, dającej przyzwolenie na słowakizowanie jej. Polskie publikacje tego okresu podają sporo przykładów wynaradawiania ludności polskiej na Spiszu. Odnutowywały również, że wszelkie próby jakiegokolwiek przeciwstawienia się tej akcji wywoływały ostry sprzeciw władz węgierskich i działaczy słowackich⁹⁵.

Trzecim podstawowym elementem dającym się wyodrębnić w treści polskich publikacji poruszających problematykę Spiszu były „postulaty”. Pierwsze z nich zostały już, jak wiemy, zgłoszone na początku drugiej połowy XIX w. przez J. K. Załuskiego i L. Zejsznera⁹⁶. Pod koniec XIX w. pojawiły się dalsze postulaty, które były na ogół kontynuacją wcześniejszych, a zarazem ich uściśleniem oraz dopasowaniem do aktualnej sytuacji. Tak więc, wychodząc od ogólnych stwierdzeń typu: „są to zapomniane kresy”, wobec tego „czas o nich pomyśleć”, domagano się przede wszystkim prowadzenia na tym terenie intensywniejszych badań naukowych, które – z jednej strony – przybliżyłyby ich problematykę społeczeństwu polskiemu, a z drugiej – dawałyby racjonalne podstawy dalszych w tym zakresie poczynań. Zalecano, aby „coś dla Polaków na Spiszu od Węgrów uzyskać”⁹⁷, proponowano również rozszerzyć działalność polskich organizacji także „na krańce węgierskie”, by, tak jak gdzie indziej, krzewiły tam „oświatę wśród ludu”, przeciwdziałały „złobnym wpływom nałogów”, budziły „poczucie godności własnej” oraz „obowiązków wobec siebie samego, rodziny i ojczyzny”⁹⁸.

Na mnożące się w tej sprawie wystąpienia, które były także coraz bardziej zdecydowane w swym tonie, miał pewien wpływ toczący się w tym czasie spór o Morskie Oko. Wysuwane w nim przez stronę węgierską żądania terytorialne, gdyby zostały zrealizowane, doprowadziłyby do rozszerzenia obszaru Spiszu kosztem Podhala.

Ten węgiersko-galicyjski zatarg o stosunkowo niewielki teren w Dolinie Rybiego Potoku w Tatrach, ostatecznie rozstrzygnięty w 1902 r., miał bardzo spektakularny charakter, ponieważ miejsce to było dla Polaków „najpiękniejszym zakątkiem ich ziemi”⁹⁹. Stąd też skupiało uwagę polskiej opinii

⁹⁰ „Głos Narodu”, nr 287, 13 XII 1895.

⁹¹ „Przegląd Emigracyjny”, nr 2, 15 I 1893 (Dopisek redakcji do artykułu W. Ungara, *Polacy na Węgrzech*), s. 16.

⁹² Problematykę tę, na marginesie kwestii zasiedlenia Podhala, poruszył Karol Potkański. Zob. tenże, *Granice i osiedlenia...*, s. 19-20.

⁹³ Por. m.in.: A. Giller, *Z podróży...*; R. Zawiliński, *Słowacy, ich życie i literatura*, Warszawa 1899.

⁹⁴ J. Z. [J.K. Załuski], *O osadach polskich...*; W. Ungar, *op. cit.*; W. Bugiel, *Polskie osady...*; tenże, *Zapomniane kresy...*; W. Niedźwiecki, *Polacy na północnym pograniczu...*; i in.

⁹⁵ W. Ungar, *op. cit.*, s. 16; G. Smólski, *Polszczyzna na Górnych Węgrzech. Polskie osady i polski lud na Śpiszu*, „Biblioteka Warszawska” 1912, nr 2, s. 331-335; zob. również drukowane w „Zorzy” (1900-1901) listy Jakuba Bednarczyka z Lendaku.

⁹⁶ Por. wyżej oraz przyp. 42-43, 45.

⁹⁷ J. L. Popławski, *op. cit.*, s. 682-683.

⁹⁸ W. Bugiel, *Polskie osady...*; W. Ungar, *op. cit.* i in.

⁹⁹ Konflikt ten uzmysłowił, że jest on konsekwencją wielowiekowego cofania się granic państwa polskiego na tym odcinku.

publicznej w trzech zaborach i za granicą¹⁰⁰. W toczącej się wokół tego zagadnienia kampanii prasowej część wystąpień prasy polskiej była wyraźnie skierowana do Węgrów, którym na różne sposoby starano się wyperswadować, że nie mają w tym sporze racji i skłonić ich, aby się z niego wycofali. Przypominano też wielowiekową przyjaźń polsko-węgierską, która powinna przecież łączyć, a nie dzielić oba narody¹⁰¹. Na przełomie wieków zajmowała się tym sporem niemal cała prasa polska ze wszystkich trzech zaborów, a zwłaszcza: „Nowa Reforma”, „Głos Narodu”, „Przegląd Zakopiański”, „Czas”, „Gazeta Narodowa”, „Słowo Polskie”, „Kurier Lwowski”, „Dziennik Polski”, „Przedświt”, „Dziennik Poznański” i „Kurier Warszawski”.

W sporze o Morskie Oko wielokrotnie odwoływano się do faktów z historii Spiszu, co w rezultacie zintensyfikowało w tej dziedzinie polskie badania naukowe, zwłaszcza w środowisku lwowskim i krakowskim. Tak więc, oprócz publicystyki i doniesień prasowych, ukazało się na ten temat sporo opracowań naukowych (artykułów i książek), które były efektem wieloletnich kwerend i badań, prowadzonych przez najwybitniejszych polskich specjalistów¹⁰². Wymienić tu należy przede wszystkim pracę Fryderyka Zolla *Spór Galicji i Węgier o Morskie Oko*¹⁰³, Aleksandra Czołowskiego *Sprawę sporu granicznego przy Morskim Oku*¹⁰⁴, Józefa

Retingera *Spór o Morskie Oko. Odpowiedź „Pester Lloydowi”*¹⁰⁵, Leopolda Świerza *Przyczynek do sporu granicznego między Galicją a Węgrami o Morskie Oko w Tatrach*¹⁰⁶, Stanisława Wróblewskiego *Spór Galicji i Węgier o Morskie Oko*¹⁰⁷, a zwłaszcza fundamentalną, dla poznania dziejów kształtowania się granicy polsko-węgierskiej na odcinku spiskim, książkę Oswalda Balzera *O Morskie Oko. Wywód praw polskich przed sądem polubownym w Gradcu*¹⁰⁸.

Literatura dotycząca wydarzeń na Spiszu po 1918 r. koncentruje się przede wszystkim na kwestii niedoszęłego plebiscytu na Spiszu i Orawie. Sporą grupę stanowią tu prace agitacyjne – propolskie i antyczeskie. Były to głównie broszury, plakaty i ulotki, drukowane w języku polskim (w tym również gwarą spiską), słowackim, niemieckim i francuskim. Obok literatury *stricte* propagandowej ukazało się wówczas sporo opracowań, które dawały podbudowę naukową dla polskich żądań terytorialnych na obszarze byłych Górnych Węgier (w tym także Spiszu). Ich autorami byli tak znani badacze, jak: Władysław Semkowicz¹⁰⁹, Stanisław Eljasz-Radzikowski¹¹⁰, Walery Goetel¹¹¹, Ludomir Sawicki¹¹², Kazimierz Nitsch¹¹³, Juliusz Zborowski¹¹⁴ i Roman Zawiliński¹¹⁵. Sporo tego typu publikacji wydanych zostało nakładem Komitetu Narodowego Obrony Spisza, Orawy, Czadeckiego i Podhala¹¹⁶.

¹⁰⁰ Por. np. *Spór o Morskie Oko. Materiały z sesji naukowej poświęconej 90 rocznicy procesu w Grazu. Zakopane 12-13 września 1992 r.*, pod red. J. M. Roszkowskiego, Zakopane 1993. Zagadnienie to, we wspomnianej publikacji, poruszają zwłaszcza artykuły J. Kolbuszewskiego, J. M. Roszkowskiego, Z. Nowakowej, M. Rokosza, E. Słoki oraz W. Polakiewicz.

¹⁰¹ „Przegląd Zakopiański”, 24 VIII 1899.

¹⁰² M.in. Oswalda Balzera, Ludwika Kubalę, Aleksandra Czołowskiego, Henryka Sawczyńskiego i Antoniego Prochaskę. Szerzej o tym: J. M. Roszkowski, *Towarzystwo Tatrzańskie wobec sporu o Morskie Oko w latach 1873-1902*, [w:] *Spór o Morskie Oko...*, s. 25-45.

¹⁰³ F. Z o l l, *Spór Galicji i Węgier o Morskie Oko*, „Przegląd Polski”, R. XIX, 1884.

¹⁰⁴ A. C z o ł o w s k i, *Sprawa sporu granicznego przy Morskim Oku. Wywód historyczno-prawny z pięcioma kartami...*, Lwów 1894.

¹⁰⁵ J. R e t i n g e r, *Spór o Morskie Oko. Odpowiedź „Pester Lloydowi”*, Kraków 1893.

¹⁰⁶ L. Ś w i e r z, *Przyczynek do sporu granicznego między Galicją a Węgrami o Morskie Oko w Tatrach*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańkiego”, t. 10, 1885.

¹⁰⁷ S. W r ó b l e w s k i, *Spór Galicji i Węgier o Morskie Oko*, Kraków 1902.

¹⁰⁸ O. B a l z e r, *O Morskie Oko. Wywód praw polskich przed sądem polubownym w Gradcu*, Lwów 1906.

¹⁰⁹ W. S e m k o w i c z, *Granica polsko-węgierska w oświetleniu historycznym*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańkiego”, t. 38, 1919/1920; tenże, *Le Spisz, l'Orava et le district de Czaca*, z mapą *Carte du Spisz, de l'Orava et du district de Czaca*, [wyd.] Commission polonaise de travaux préparatoires au Congrès de la paix, Varsovie 1919.

¹¹⁰ S. E l j a s z - R a d z i k o w s k i, *Granica Polski od południa*, „Tygodnik Ilustrowany”, R. LX, 1919, nr 3, 6.

¹¹¹ W. G o e t e l, *Spór o Jaworzynę a Park Narodowy Tatrzański*, „Wierchy”, R. III, 1925.

¹¹² L. S a w i c k i, *Uwagi nad memoriałem Dra Stanisława Eljasza-Radzikowskiego*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańkiego”, t. 38, 1919/1920.

¹¹³ K. N i t s c h, *Granice państwa a granice języka polskiego*, cz.1: *Polacy na dawnych Węgrzech*, „Język Polski”, R. V-X, 1920-1926; tenże, *Spisz i Magura*, „Język Polski”, R. V, 1920, tenże, *Territoires polonais en Hongrie septentrionale*, [wyd.] Commission polonaise de travaux préparatoires au Congrès de la paix, Paris 1919.

¹¹⁴ J. Z b o r o w s k i, *Na kresach południowych*, „Gazeta Podhalańska” 1919, nr 25; tenże, *Praca organizacyjna na Spiszu*, „Głos Narodu” 1918, nr 284; i in.

¹¹⁵ R. Z a w i l i Ń s k i, *Charakter językowo-etniczny ludności polskiej na Węgrzech*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańkiego”, t. 38, 1919/1920; tenże, *Z naszych kresów południowych*, *ibidem*; tenże, *Polszczyzna na Spiszu*, „Poradnik Językowy”, Seria B, 35-37, 1919.

¹¹⁶ Np.: *Spisz, Orawa i okręg czadecki*, wraz z *Mapą Spisza, Orawy i okręgu czadeckiego*, oprac. komisji kartogr., złożonej z S. Eljasza-Radzikowskiego, W. Goetla, W. Semkowicza i R. Zawilińskiego, Kraków 1919.

W XX stuleciu mediewistyka polska, jak również historiografia epoki nowożytnej, może się poszczycić dosyć licznymi, a przede wszystkim wartościowymi pracami o dziejach Spiszu. Przedstawiając dorobek polskich historyków, poza przywołanym wyżej dziełem Oswalda Balzera wymienić należy książkę Stanisława Zachorowskiego *Węgierskie i polskie osadnictwo Spizu do połowy XIV wieku*¹¹⁷ oraz opracowany przez Władysława Semkowicza zarys dziejów kształtowania się granicy polsko-węgierskiej¹¹⁸, a także wydany przez niego *Akt zastawu XVI miast spiskich*¹¹⁹. Warto jeszcze wspomnieć, że w latach 1937-1938 zostało opublikowane – największe do tej pory w polskiej literaturze – dwutomowe dzieło poświęcone Słowacji, pod redakcją W. Semkowicza¹²⁰, które zawiera wiele wątków spiskich. Autorstwa Semkowicza jest też artykuł o związkach XVI-wiecznej spiskiej sztuki odlewniczej z Krakowem¹²¹.

W latach międzywojennych zasłużonym badaczem historii Spisza był Teofil Emil Modelski. Z kilku jego publikacji poświęconych dziejom tej ziemi¹²² na szczególną uwagę zasługuje książka: *Spory o południowe granice diecezji krakowskiej od strony Spisza (w. XIII-XVIII)*¹²³. W tym samym okresie powstała, do dzisiaj aktualna, monografia Heleny Langerówny: *System obronny w dolinie Dunajca w XIV wieku*¹²⁴ oraz praca Adorjána Divékyego¹²⁵, dotycząca prze-

jęcia przez Węgry starostwa spiskiego w 1770 r.¹²⁶ Historyk ten opublikował także artykuł o zjeździe Jagiellonów w Lewoczy (w 1494 r.)¹²⁷.

Z innych opracowań naukowych wymienić należy zbiór dokumentów poświęconych kształtowaniu się granicy polsko-czechosłowackiej, który ukazał się w Paryżu w 1926 r.¹²⁸ Sporo materiału dokumentacyjnego na temat spiskiego odcinka tej granicy zawiera praca Stanisława Raubala¹²⁹. Godny uwagi jest też artykuł Kazimierza Dobrowolskiego o zagadnieniu świadomości narodowej polskiej ludności na Spiszu i Orawie¹³⁰. Opis geograficzny Spiszu i Orawy przedstawił Kazimierz Zakrzewski¹³¹. Natomiast spośród wielu publikacji o charakterze bardziej popularnym można wskazać na opracowanie Adama Maciurzyńskiego¹³² oraz artykuł Kazimierza Krotowskiego *Znaczenie dziejowe Spisza dla Polski*¹³³.

Poza opracowaniami historycznymi ukazało się w tym okresie sporo publikacji etnograficznych i językoznawczych, jak chociażby wspomniana już wcześniej praca Maksymiliana Gumpłowicza *Polacy na Węgrzech*¹³⁴ czy zachowująca do dzisiaj swoją wartość faktograficzną monografia E. Kołodziejczyka *Ludność polska na Górnych Węgrzech*¹³⁵, a także Jana Grzegorzewskiego *Na Spiszu. Studia i teksty folklorystyczne*¹³⁶; Kazimierza Krotoskiego *Stosunki etnograficzne na Spizu*¹³⁷, Grzegorza Smół-

¹¹⁷ S. Zachorowski, *Węgierskie i polskie osadnictwo Spizu do połowy XIV wieku*, Kraków 1909.

¹¹⁸ W. Semkowicz, *Granica polsko-węgierska...*

¹¹⁹ Tenże, *Akt zastawu XVI miast spiskich Polsce w roku 1412 (z tablicą)*. Z oryginału wydał i przełożył..., „Wierchy”, R. VIII, 1930.

¹²⁰ *Słowacja i Słowacy*, pod red. W. Semkowicza, t. 1 i 2, Kraków 1937-1938.

¹²¹ W. Semkowicz, *Spiska sztuka odlewnicza i jej związki z Krakowem w wieku XIV*, „Rocznik Krakowski”, t. 25, 1934.

¹²² Np.: T. E. Modelski, *Stanisława Herakljusza Lubomirskiego „Wywód praw...”*; tenże, *Prawo kreskie w państwie muszyńskim i lubowelskim*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. 2, Lwów 1925.

¹²³ T. E. Modelski, *Spory o południowe granice diecezji krakowskiej od strony Spisza (w. XIII-XVIII)*, Zakopane 1928. Przy okazji warto zwrócić uwagę na wcześniejszą pracę Karola Potkańskiego, *Granice biskupstwa krakowskiego* („Rocznik Krakowski”, t. 4, 1900), gdzie w części wstępnej autor podał szereg wiadomości historycznych o Spiszu.

¹²⁴ H. Langerówna, *System obronny w dolinie Dunajca w XIV wieku*, Kraków 1929.

¹²⁵ Autora tego należy zaliczyć nie tylko do historiografii węgierskiej, ale i polskiej. Szerzej o tym działającym w Polsce historyku węgierskim: J. M. Roszkowski, *Rola Adorjána Divékyego w polskiej akcji „budzielskiej” na Górnych Węgrzech 1910-1920*, „Rocznik Orawski”, R. 2, 1998; tenże, *Węgrzy wpisani w polskość – rodzina Divékych z Podwilka w XIX i XX stuleciu*, [w:] *Pogranicze polsko-węgierskie od Orawy do Pienin w XIX i na początku XX w.*, praca zbior., Szczawnica 2002.

¹²⁶ A. Divéky, *Dzieje przyłączenia miast spiskich do Węgier w roku 1770*, Zamość 1921; to samo w PH, t. 23, z. 1, 1921.

¹²⁷ Tenże, *Az 1494 évi löcsei fejedelmi kongresszus* (odbitka z: „Közlemények Szepes Vármegye Mültjából”, 5 évf., 1-ső számából), Lőcse 1913.

¹²⁸ *Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu 1918-1919*, cz. 4: *Śląsk Cieszyński, Spisz i Orawa*, Paryż 1926.

¹²⁹ S. Raubal, *Granica polityczna polsko-czechosłowacka*, Warszawa 1927.

¹³⁰ K. Dobrowolski, *Powstanie świadomości narodowej u ludu polskiego na Spiszu i Orawie*, „Przegląd Współczesny”, nr 6, 1922.

¹³¹ K. Zakrzewski, *Na kresach spisko-orawskich (Krótkie dzieje i opis geograficzny Spisza i Orawy)*, Lwów 1922.

¹³² A. Maciurzyński, *Nasze kresy*, cz. 1: *Ruś Czerwona, Śląsk Górny i Cieszyński, Orawa, Spisz, Płock* 1919.

¹³³ „Echo Tatrzzańskie” 1918, nr 7: cz. 1, 1919, nr 1: cz. 2.

¹³⁴ M. Gumpłowicz, *op. cit.*

¹³⁵ E. Kołodziejczyk, *Ludność polska na Górnych Węgrzech*, „Świat Słowiański”, R. 6, t. 2, 1910 (odbitka ukazała się w 1910 r. jako odrębna publikacja); tenże, *O słowaczeniu i madziaryzacji*, „Świat Słowiański”, R. 9, t. 2, 1913.

¹³⁶ J. Grzegorzewski, *Na Spiszu. Studia i teksty folklorystyczne* (odbitka z „Przewodnika Naukowego i Literackiego”), Lwów 1919; tenże, *Ze Spizu*, „Głos Narodu” 1919, nr 14.

¹³⁷ K. Krotoski, *Stosunki etnograficzne na Spizu*, „Świat Słowiański”, R. 4, 1908, t. 1.

skiego *Lud polski na Słowaczyźnie*¹³⁸, kilka artykułów Józefa Stokłosa¹³⁹, Tomasza Buły *Polacy na Węgrzech. Zarys etnograficzny*¹⁴⁰ oraz Mieczysława Małeckiego *Język polski na południe od Karpat (Spisz, Orawa, Czadeckie, wyspy językowe)*¹⁴¹.

Po II wojnie światowej kontynuowano w Polsce badania spiskie. Julia Radziszewska wydała dwa tomy studiów spiskich¹⁴². Liczne mniejsze prace drukowali: Marian Gotkiewicz, Waclaw Urban, Halina Tomalska¹⁴³. Z nowszych publikacji wymienić należy przede wszystkim, zajmującą znaczące miejsce wśród polskich „scepusianów”, monografię Henryka Rucińskiego o średniowiecznych dziejach prowincji saskiej na Spiszu¹⁴⁴. Szkoda tylko, że książka ta ukazała się w ście „aptekarskim” nakładzie. Od wielu lat badaniami nad przeszłością Spiszu, a zwłaszcza Zamagurza Spiskiego, zajmuje się Tadeusz Mikołaj Trajdos¹⁴⁵. Warto tutaj też wspomnieć wydane po polsku prace historyków słowackich i węgierskich: Ondreja Halagi, Adrienne Körmendy oraz Martina Homzy¹⁴⁶. Ten

ostatni razem z Stanisławem A. Sroką opublikował w 1998 r. po słowacku, ale w Krakowie, niedużą książkę stanowiącą zbiór szkiców poświęconych średniowiecznemu Spiszowi¹⁴⁷. Trzeba również zwrócić uwagę na ważne opracowanie poświęcone starostom polskim na Spiszu, które wyszło spod pióra Janusza Kurtyki¹⁴⁸. O problematyce starostwa spiskiego pisali też ostatnio: Maria Marcinkowska¹⁴⁹ oraz Stanisław Grodziski¹⁵⁰. Z nowszych prac dotyczących polsko-węgierskiej granicy w średniowieczu wymienić należy artykuł Andrzeja Wędzkiego¹⁵¹. Także młody badacz poznański Ryszard Grzesik coraz częściej w swoich badaniach sięga po problematykę dziejów Spiszu we wczesnym średniowieczu¹⁵².

Wydarzeniami przełomu wieków na Spiszu i Orawie zajmuje się Jerzy M. Roszkowski z Zakopanego. Jest on autorem m.in. takich prac, jak: *Spółczesność polskie wobec Spisza, Orawy i Czadeckiego 1851-1904*¹⁵³; *Rola Kościoła na Spiszu i Orawie w podtrzymywaniu polskości oraz słowakizacji*¹⁵⁴; *Udział Julii-*

¹³⁸ G. Smólski, *Lud polski na Słowaczyźnie*, „Świat Słowiański”, R. 10, 1914, t. 1.

¹³⁹ J. Stokłosa, *Budownictwo i zdobnictwo w Jurgowie na Spiszu*, „Lud”, t. 14, 1908; tenże, *Pieśni dziewcząt jurgowskich na Spiszu*, *ibidem*; tenże, *Zabawy młodzieży męskiej w Jurgowie na Spiszu*, „Lud”, t. 13, 1907; tenże, *Zdobnictwo i budownictwo ludowe na Spiszu (Szkice z wycieczki z 1909 r.)*, „Rocznik Podhalański”, t. 4, 1987.

¹⁴⁰ T. Buła, *Polacy na Węgrzech. Zarys etnograficzny*, Kraków 1905.

¹⁴¹ M. Małecki, *Język polski na południe od Karpat (Spisz, Orawa, Czadeckie, wyspy językowe) z mapami*, Kraków 1938.

¹⁴² J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, Katowice 1969; taż, *Studia spiskie*, Katowice 1985; taż, *Komisje graniczne polsko-węgierskie od strony Spisza w XVI wieku*, [w:] *Mediævalia. W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego*, Warszawa 1960.

¹⁴³ M. Gotkiewicz, *Dzieje Zamagurza Spiskiego do połowy XIX wieku*, „Ziemia”, t. 2, 1957, nr 9-10; tenże, *Niedzica – „castrum Dunajec”*, „Wierchy”, R. 29, 1960; tenże, *W 300-lecie kolegium podolinieckiego*, „Wierchy”, R. 19, 1949; tenże, *Trzy wieki kolegium podolinieckiego (1642-1942)*, „Nasza Przeszłość”, t. 15, 1962; tenże, *Stary kościółek w Trybszu*, „Prace Pienińskie”, t. 7, 1995; tenże, *Reformacja i kontrreformacja na Spiszu*, „Nasza Przeszłość”, t. 7, 1958; W. Urban, *Stosunki słowacko-polskie w epoce Odrodzenia i reformacji (poł. XV-początki XVII w.)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 12, 1967; H. Tomalska, *Związki polsko-słowackie w dobie Reformacji z uwzględnieniem roli Spisza*, „Rocznik Podhalański”, t. 6, 1994.

¹⁴⁴ H. Ruciński, *Prowincja saska na Spiszu do roku 1412*, Białystok 1983; tenże, *Lokacje sołtysie na Spiszu w XIII i XIV wieku. Na podstawie Adrienne Körmendy, A soltesz („more scultetorum”) telepítette falvak a Szepességben (XIII-XVI. sz.)*, „Rocznik Podhalański”, t. 4, 1987; tenże, *O związkach spisko-orawsko-podhalańskich w XVII i XVIII stuleciu*, [w:] *Regionalizm – regiony – Podhale, Materiały z sesji naukowej (Zakopane 4-6 grudnia 1993)*, pod red. J. M. Roszkowskiego, Zakopane 1995.

¹⁴⁵ T. M. Trajdos, *Spisz środkowy i północny w naszym stuleciu*, Warszawa 1987; tenże, *Zamagurze Spiskie, fenomen przetrwania polskości*, Szczawnica 1992; tenże, *Szkice z dziejów Zamagurza*, Kraków 1991; tenże, *Dekanat spiski diecezji krakowskiej w świetle wizytacji 1728 r.*, „Nasza Przeszłość”, t. 90, 1998; tenże, *Z dziejów kleru katolickiego na dawnym Spiszu*, „Almanach Karpacki «Płaj»” 1999, nr 18, wiosna; tenże, *Niemcy na Górnym Spiszu*, *ibidem*, 1999, nr 19, jesień; tenże, *Mieszkańcy zamku i podzamcza niedzickiego w świetle metryk parafii niedzickiej XIX w.*, [w:] *Pogranicze polsko-węgierskie... i in.*

¹⁴⁶ O. R. Halaga, *Porta Poloniae. W kwestii szlaków karpackich we wczesnym średniowieczu*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 7, 1965, s. 5-32; M. Homza, *Początki związków polsko-słowackich*, [w:] *Związki kulturalne polsko-słowackie w dziejach*, pod red. J. Wyrozumskiego, Kraków 1995, s. 17-38; A. Körmendy, *Kształtowanie się organizacji parafialnej na Spiszu w XIII wieku a rozwój społeczno-gospodarczy regionu*, KH, t. 94, 1987.

¹⁴⁷ M. Homza, S. A. Sroka, *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*, Krakov 1998.

¹⁴⁸ J. Kurtyka, *Polscy starostowie na Spiszu w XV i w 1 połowie XVI wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Historia, nr 26, 1992, s. 199-211.

¹⁴⁹ M. Marcinkowska, *Lubimirszy. Starostowie sądecki i spiscy*, Nowy Sącz 1998.

¹⁵⁰ S. Grodzki, *Z dziejów spiskiego zastawu uwag kilka*, [w:] *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. 4, Łódź 1999.

¹⁵¹ A. Wędzki, *Uwagi nad problemem kształtowania się granicy polsko-węgierskiej na Spiszu w średniowieczu. Na marginesie najnowszych prac J. Beňko*, „Slavia Antiqua”, t. 20, 1973.

¹⁵² R. Grzesik, *Małżeństwo Judyty, córki Bolesława Krzywoustego z Kolomanem czyli o utracie Spisza przez Polskę*, „Z minulości Spiša”, t. 7-8, 1999/2000; tenże, *Przebieg granicy polsko-węgierskiej we wczesnym średniowieczu w świetle „Kroniki węgierskopolskiej”*, SH, R. XLI, 1998, z. 2.

¹⁵³ J. M. Roszkowski, *Spółczesność polskie wobec Spisza, Orawy i Czadeckiego 1851-1904*, [w:] *Regionalizm – regiony – Podhale...*

¹⁵⁴ Tenże, *Rola Kościoła na Spiszu i Orawie w podtrzymywaniu polskości oraz słowakizacji (od średniowiecza do czasów współczesnych)*, [w:] *Spisz i Orawa. W 75 rocznicę powrotu do Polski północnych części obu ziem*, pod red. T. M. Trajdosy, Kraków 1995.

sza Zborowskiego w akcji spisko-orawskiej 1913-1920¹⁵⁵ czy *Kwestia spisko-orawska w regionalizmie podhalańskim 1912-1924*¹⁵⁶. Obraz przełomu wieków na Spiszu daje też zbiór listów Jakuba Bednarczyka, które wydał Tadeusz Łopatkiewicz¹⁵⁷. Natomiast sytuację, jaka się ukształtowała na pograniczu polsko-czechosłowackim po I wojnie światowej, przedstawiają *Dwa sprawozdania polskiej administracji Spisza i Orawy z 1919 r.* opublikowane przez Jerzego M. Roszkowskiego¹⁵⁸. Z publikacji poświęconych historii najnowszej wspomnieć należy książkę *Podhale w czasie okupacji 1939-1945* oraz artykuły Tadeusza Dudy i Jerzego Tomaszewskiego¹⁵⁹.

Stosunkami narodowościowymi na Spiszu i Orawie zajmują się obecnie Tadeusz M. Trajdos i Marek Skawiński¹⁶⁰. Natomiast dziejami polskiej emigracji na Węgry, w tym także na Spisz – Mieczysław Jerzy Adamczyk¹⁶¹. Cyganom spiskim dużo uwagi w swoich badaniach poświęcili Adam Bartosz i Aleksandra Jaklińska-Duda¹⁶². Warto też wspomnieć, że Towarzystwo Słowaków w Polsce wydało kilka tomów almanachu *Słowacy w Polsce*, które zawierają liczne artykuły, autorstwa m.in. Józefa Ciągwy i Ludomira Molitorisa. Ważną książką poświęconą problemom stosunków narodowościowych, a zwłaszcza wielokulturowości, jest wydana w 2000 r. w Sejnach, pod redakcją Antoniego Kroha praca: *Spisz – wielokulturowe dziedzictwo*, zawierająca materiały z sesji naukowej towarzyszącej wystawie „Spisz-Spiś-Zips-Szepes”¹⁶³.

Zarówno bliskość geograficzna Małopolski ze Spiszem, jak i wzajemne przenikanie się wpływów kulturalnych sąsiednich narodów zaowocowały też wśród polskich historyków sztuki zainteresowaniem tym regionem. Jeszcze przed II wojną światową powstało opracowanie sztuki ludowej na Spiszu i Orawie Stanisława Barabasa¹⁶⁴. Zabytkową architekturą sakralną na Spiszu, już w naszych czasach, zajmowali się Urszula Janicka-Krzywda i Andrzej Skorupa, a Stanisław Kołodziejski przedstawił średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca¹⁶⁵. Ważną rozprawą na temat związków Wita Stwosza z Pawłem z Lewoczy jest książka Ewy Polak-Trajdos¹⁶⁶. Warto dodać, że w 1998 r. w Muzeum Okręgowym w Nowym Sączu zorganizowano wystawę „Lubomirscy – starostowie sądecki i spiscy”. Średniowieczną sztuką Spiszu interesują się również w swoich badaniach pracownicy Instytutu Historii Sztuki UJ.

Ze współczesnych prac poświęconych etnografii Spiszu wymienić należy publikację zatytułowaną *Polski Spisz*, pod red. Zbigniewa Białego, która się ukazała w 1987 r., jako pierwszy zeszyt cyklu poświęconego folklorowi tej ziemi, w ramach serii „Prac etnograficznych UJ”. Cykl ten był zaplanowany na kilka tomów. Niestety, kolejne pozycje nie ukazały się drukiem. Wydany zeszyt stanowi prawdziwą kopalnię informacji na temat stosunków etnograficznych na obszarze polskiego Spiszu. Warto też wspomnieć o pracach

¹⁵⁵ Tenże, *Udział Juliusza Zborowskiego w akcji spisko-orawskiej 1913-1920*, „Rocznik Podhalański”, t. 7, 1997.

¹⁵⁶ Tenże, *Kwestia spisko-orawska w regionalizmie podhalańskim 1912-1924*, [w:] *Małopolska. Regiony – regionalizmy – małe ojczyzny*, t. 1, pod red. E. Chudzińskiego i ks. W. Pilarczyka, Kraków 1999; ponadto tenże, „Świat Słowiański” wobec sytuacji Słowaków i Polaków w Królestwie Węgierskim na początku XX w., [w:] *Od poznania do zrozumienia. Polacy, Czesi i Słowacy w XX wieku*, pod red. E. Orlof, Rzeszów 1999; tenże, „Oredownik słusznej sprawy”. Doktor Jan Bednarski (1860-1926), „Wierchy”, R. 62, 1996; tenże, *Bronisław Piłsudski wobec polskich Kresów Południowych i Słowacczyzny*, [w:] *Bronisław Piłsudski (1866-1918). Człowiek – Uczony – Patriot*, red. A. Liscar i M. Sarkowicz, Zakopane 2003.

¹⁵⁷ T. Łopatkiewicz, *Z Lendaku i Maniów. Chłopskie listy z końca XIX wieku*, Żarnowiec 1997; tenże, *O nieznannej kolekcji dziewiętnastowiecznych listów chłopskich ze Spisza*, [w:] *Spisz – wielokulturowe dziedzictwo*, pod red. A. Kroha, Sejny 2000.

¹⁵⁸ J. M. Roszkowski, *Dwa sprawozdania polskiej administracji Spisza i Orawy z 1919 r.*, „Rocznik Orawski”, R. 1, 1997.

¹⁵⁹ *Podhale w czasie okupacji (1939-1945)*, pod red. J. Berghauzena, Warszawa 1972; T. Duda, *Działalność proczechosłowacka w polskich częściach Spisza i Orawy w okresie międzywojennym*, „Rocznik Sądecki”, t. 21, 1993; J. Tomaszewski, *Czechosłowacka propaganda plebiscytowa na Spiszu i Orawie (1919-1920)*, [w:] *Střední a východní Evropa v krizi XX. století*, Praha 1998.

¹⁶⁰ T. M. Trajdos, *Polacy na Słowacji*, [w:] *Regionalizm – regiony – Podhale...*; tenże, *Stan bytu narodowego Polaków na Słowacji*, „Myśl Polska” 1994, nr 4; tenże, *Problemy osadnictwa na polskim Spiszu*, „Pamiętnik Słowiański”, t. 29, 1979, s. 3-72; M. Skawiński, *Polacy na Słowacji*, „Płaj”, 1998, nr 16; tenże, *Polska mniejszość narodowa na Słowacji do 1914 roku*, Kraków 1998 (UJ, praca magisterska).

¹⁶¹ M. J. Adamczyk, *Emigracja z ziem polskich na Węgry 1630-1859*, „Rocznik Podhalański”, t. 6, 1997.

¹⁶² A. Bartosz, *Ze studiów nad dziejami Cyganów na polskim Spiszu*, „Rocznik Podhalański”, t. 2, 1979; tenże, *Z badań nad cygańskim kowalstwem na Spiszu*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, t. 6, 1976; A. Jaklińska-Duda, *Cyganie osiadli w opinii górali spiskich*, „Etnografia Polska”, t. 22, 1978.

¹⁶³ *Zob. Spisz-Spiś-Zips-Szepes* [katalog wystawy], pod red. A. Kroha, Kraków-Sejny 1998. Por. też J. Kwiek, *Z dziejów mniejszości słowackiej na Spiszu i Orawie w latach 1945-1957*, Kraków 2002.

¹⁶⁴ S. Barabas, *Sztuka ludowa na Podhalu*, cz. 1-2: *Spisz i Orawa*, Lwów-Warszawa 1928-1932.

¹⁶⁵ U. Janicka-Krzywda, *Zabytkowe kościoły Orawy, Spisza, Podhala, Gorców i Pienin*, Kraków 1987; A. Skorupa, *Zabytkowe kościoły polskiego Spisza*, Kraków 1993; S. Kołodziejski, *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca w świetle najnowszych badań*, „Rocznik Sądecki”, t. 20, 1992. Por. też: A. Majewski, *Zamek w Niedzicy*, Kraków 1987.

¹⁶⁶ E. Polak-Trajdos, *Więzi artystyczne Polski ze Spiszem i Słowacją od połowy XV do początków XVI w.*, Wrocław 1970.

magisterskich poświęconych etnografii Spiszu, pisanych w Instytucie Etnologii UJ¹⁶⁷.

Problematyką spiską, pod kątem geografii historycznej, zajął się w swym opracowaniu Zygmunt Goetel¹⁶⁸. Spisz doczekał się także kilku przewodników turystycznych, zarówno przedwojennych¹⁶⁹, jak i współczesnych. Najnowszym jest – wydany w serii „Pascala” – przewodnik *Pieniny oraz Spisz*, autorstwa Stanisława Figiela i Jarosława Swajdo. Pracą krajoznawczą o Spiszu jest również książka Jerzego Młodziejowskiego *Orawą..., Podhalem..., Spiszem...*¹⁷⁰ Polska historiografia poświęcała ponadto uwagę poszczególnym spiskim miejscowościom. Były to głównie prace historyczne i etnograficzne, jak choćby opublikowana praca doktorska Czesława Robotyckiego na temat *Tradycji i obyczaju w środowisku wiejskim na przykładzie Jurgowa na Spiszu* (Wrocław 1980). Historię Jurgowa opracował Józef Ciągwa, pisał też o tej miejscowości Tadeusz Trajdos¹⁷¹. Z prac dawniejszych warto zwrócić uwagę na artykuły Mariana Gotkiewicza o Niedzicy, Trybszu i Podolińcu¹⁷². Jeszcze przed wojną administracji polskiej na Spiszu i Orawie poświęcił uwagę Tadeusz Hilarowicz, a Maurycy Allerhand pisał o obowiązującym na tym terenie prawie małżeńskim, współcześnie zaś – Józef Ciągwa o stanie prawnym w latach 1920-1939¹⁷³. Warte w tym miejscu odnotowania są również interesujące badania nad gwarą spiską nieżyjącego już Józefa Bubaka oraz Zenona Sobierajskiego i Franciszka Sowy¹⁷⁴.

Trwałym dorobkiem polskiej historiografii, a także innych dyscyplin naukowych, jest kilka co najmniej prac zbiorowych, w których, mniej lub bardziej, przewija się problematyka spiska. W 1992 r. wydano w Rzeszowie, pod redakcją Ewy

Orlof, tom studiów *Stosunki polsko-czesko-słowackie w latach 1918-1945*. Pod jej redakcją ukazał się również w Rzeszowie w 1999 r. zbiór referatów *Od poznania do zrozumienia. Polacy, Czesi i Słowacy w XX wieku*. Warto przy tym zaznaczyć, że badaczka ta jest też autorką licznych publikacji dotyczących stosunków polsko-słowackich po 1918 r.¹⁷⁵

Do tego rodzaju prac zbiorowych zaliczyć jeszcze można: *Spór o Morskie Oko. Materiały z sesji naukowej poświęconej 90 rocznicy procesu w Grazu* (Zakopane 1993); *Regionalizm – regiony – Podhale. Materiały z sesji naukowej* (Zakopane 1995); *Spisz i Orawa. W 75 rocznicę powrotu do Polski północnych części obu ziem* (Kraków 1996); *Związki kulturalne polsko-słowackie w dziejach* (Kraków 1995); *Spisz – wielokulturowe dziedzictwo* (Sejny 2000); *Tatry i Podtatrze. Monografia dla szkół* (Zakopane-Poprad 2000)¹⁷⁶ oraz *Pogranicze polsko-węgierskie od Orawy do Pienin w XIX i na początku XX w.* (Szczawnica 2002).

Na podstawie chociażby tego zestawienia, a także biorąc pod uwagę lokalizację przydatnych księgozbiorów, zasobów archiwalnych, wyższych uczelni, instytucji naukowych, miejsc zamieszkania angażujących się w badania naukowców oraz pewnej międzypokoleniowej ciągłości ich poczynañ, wyraźnie widać, że głównymi w Polsce ośrodkami badań nad dziejami Spiszu są obecnie: Kraków, Warszawa, Zakopane, Rzeszów i Wrocław.

Przedstawiony w niniejszym opracowaniu przegląd piśmiennictwa polskiego o Spiszu – z racji ram narzuconych przez formę artykułu – musiał być skrótowy. Ów szkic dotyczący polskich badań nad dziejami Spiszu nie jest wyczerpującym omówieniem wszystkich prac, które powstały w polskiej literaturze na temat tego pięknego i bogatego nie tylko pod względem historycznym

¹⁶⁷ Z publikacji etnograficznych warto jeszcze wymienić: M. B a l a r a, *Na Spiszu. Obrzędy...*; tenże, *Na południowych kresach...*; J. P l u c i Ń s k i, *Wesele spiskie...*; J. S t o k ł o s a, *Tkactwo ludowe...*, czy F. T o r o n i, *Kapliczki i krzyże przydrożne na Spiszu...*
Za zwrócenie nam uwagi na te pozycje dziękujemy Januszowi Kamockiemu.

¹⁶⁸ Z. G o e t e l, *Z geografii historycznej południowej rubieży państwa polskiego od strony Spisza i Szarysza*, „Rocznik Sądecki”, t. 12, 1971.

¹⁶⁹ Zwłaszcza zachowująca do dzisiaj swoje walory publikacja M. O r ł o w i c z a, *Ilustrowany przewodnik po Spiszu, Orawie, Liptowie i Czadeckiem*, Lwów-Warszawa 1921.

¹⁷⁰ J. M ł o d z i e j o w s k i, *Orawą..., Podhalem..., Spiszem... Gawęda historyczna*, Warszawa 1983.

¹⁷¹ J. C i ą g w a, *Dzieje i współczesność Jurgowa 1546-1996*, Kraków 1996; tenże, *Dejiny Jurgova*, Kraków 1997; T. M. T r a j d o s, *Z dziejów XVIII-wiecznego Jurgowa*, „Prace Pienińskie”, t. 7, 1995; tenże, *Z odległej przeszłości Jurgowa*, „Na Spiszu”, nr 1991.

¹⁷² Zob. wyżej przyp. 143.

¹⁷³ T. H i l a r o w i c z, *Organizacja administracji polskiej na Spiszu i Orawie*, Lwów 1921; M. A l l e r h a n d, *Prawo małżeńskie obowiązujące na Spiszu i Orawie*, „Przegląd Prawa i Administracji”, t. 2, 1926; J. C i ą g w a, *Stan prawny na Spiszu i Orawie w latach międzywojennych*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, Nr 782, „Studia Iuridica Silesiana”, t. 11, 1986, tenże, *Recepcja prawa węgierskiego na Spiszu i Orawie po roku 1920*, SH, R. XXXIX, 1996, z. 2.

¹⁷⁴ J. B u b a k, *Spiskie teksty gwarowe z obszaru Polski*, Kraków 1972; Z. S o b i e r a j s k i, *Gwary spiskie na pograniczu polsko-słowackim*, „Rocznik Podhalański”, t. 6, 1997; F. S o w a, *System fonologiczny polskich gwar spiskich*, Wrocław 1990.

¹⁷⁵ E. O r ł o f, *Pogranicze polsko-słowackie w latach 1945-1957 (sprawa Spisza i Orawy)*, „Zeszyty Naukowe UJ”, Prace Historyczne, z. 99, 1991; taż, *Orawa i Spisz w latach 1918-1920*, [w:] *Spisz i Orawa. W 75 rocznicę...*; taż, *Sprawa Spisza i Orawy w okresie plebiscytowym (lipiec 1919-lipiec 1920). Przyczynek do akcji polskiej*, [w:] *Z dziejów Europy Środkowej w XX wieku. Studia ofiarowane Henrykowi Batowskiemu w 90 rocznicę urodzin*, Kraków 1997; i in.

¹⁷⁶ W 2001 r. ukazała się również słowacka wersja tej książki: *Tatry a podtatranská oblasť. Doplňujúce texty pre školy*.

regionu. Liczne, zazwyczaj drobne prace są publikowane w takich periodykach, jak: „Prace Pienińskie”, „Na Spiszu” czy słowacki, ale wychodzący w Krakowie, „Život”. Pewnym postulatem, jaki wypływa z tego przeglądu literatury, jest opracowanie kompleksowej bibliografii spiskiej, obejmującej prace słowackie, węgierskie, polskie i inne.

Takie kompendium bibliograficzne z pewnością ułatwiłoby przyszłe badania spiskie, jak również przygotowanie planowanej monografii Spiszu. Reasumując polskie badania nad tym regionem, trzeba stwierdzić, że dotychczasowy dorobek polskiej historiografii jest całkiem bogaty. Zajmuje on trwałe miejsce w spiskiej historiografii.

A Szepesség a magyar történeti irodalomban

A Szepességről szóló magyar történeti irodalom vázlatos ismertetésénél nem nélkülözhetjük az utalást a korai, nagyjából latin, kisebb részben német nyelvű tudományos munkákra, hiszen a magyarországi történettudomány a nyugat-európai országokhoz képest hosszabb ideig használta a tudomány latin nyelvét: ezért egy teljesebb magyarországi szepességi bibliográfiának szükségszerűen zömmel ilyen történeti munkák felvételével kell kezdődnie. Elég, ha csak Bél Mátyás *Prodromusára*, Wagner Károly *Analecta Scepusii...* című oklevélgyűjteményére, vagy a német nyelvű művek közül Christian Genersich Késmárkot leíró művére gondolnunk, hogy lássuk ezeknek a munkáknak nagy súlyát a magyarországi történeti kutatásban. A régebbi kiadású szepességi irodalomról a legkitűnőbb forrás, nyelvtől függetlenül, Weber Samuel összeállítása, amely a Szepesmegyei Történelmi Társulat milleneumi kiadványai I. kötetében jelent meg: *Szepesvármegye történelmi irodalmának bibliographiája*.¹ Szepes vármegyével ill. az egyes szepesi városokkal kapcsolatos forrásközlésekről Kosáry Domokos is áttekintést nyújt a *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I. Általános rész* (Budapest 1970) című kézikönyvében: a vármegye politikai életével kapcsolatos nyomtatványokat is felveszi, olyan csoportot tehát, amely ebből az összeállításból kimaradt. Részletes szepességi bibliográfia található Bodor Antal *Magyarország helyismereti könyvészete 1527-1940* című könyvében (Budapest 1944), a legrészletesebb azonban Kertész Jánostól *A Szepesség bibliográfiája*, amely a *Magyar Kisebbség* című, Romániában megjelenő nemzetpolitikai folyóirat 1939. évfolyamában (a 2-6. számokban) látott napvilágot.

A jelenlegi vázlatos szepességi bibliográfia csak válogatva közli a fent felsorolt bibliográfiákban található adatokat, hiszen ezek az összeállítások könnyen hozzáférhetőek; másrészt mert tisztában vagyunk vele, hogy teljes szepességi bibliográfiát még az eddig ismertté vált összes tétel felsorolásával sem lehetne nyújtani az érdeklődő történészeknek, csak a régebbi, különösen a Szepességen meg-

jelent hírlapok, tudományos folyóiratok gazdag anyagának a teljes feltárása alapján. E bibliográfiai tanulmány a Szepességről a magyar nyelvű történeti szakirodalomból az önállóan megjelent kötetek és a tudományos jellegű, általában hosszabb terjedelmű folyóiratközlemények felsorolására törekszik, a következő csoportosításban: Összefoglaló munkák a Szepességről – Történeti földrajz – A Szepesség története, a vármegye és az egyes városok története – Jogtörténet – Gazdaságtörténet – Néprajz, nemzetiségek, életmód, mentalitás – Családtörténet, nemesség – Egyháztörténet – Iskolatörténet – Művészettörténet – A szepességi irodalom – Nyelvészet – Könyvtörténet – Tudománytörténet – Orvostörténet – A természettudomány történeti vonatkozásai és Tatra-irodalom. Az egyes témakörhöz időnként olyan átfogó jellegű adattárakat vagy forráskiadványokat is hozzáteszünk, amelyek Szepességre vonatkozó anyagot is tartalmaznak. A bibliográfia csak tájékoztató jellegű kíván lenni, elsősorban a kapcsolódó témák sokféleségére és az újabb szakirodalomra hívja fel a figyelmet, értékelés nélkül, amely nem feladata, s amely a bibliográfiai tanulmány kereteit szétfeszítené.

I. Összefoglaló munkák a Szepességről

Az első jelentősebb magyar nyelvű összefoglaló tanulmányok a Szepességről Jakob Melczertől jelentek meg a Pesten kiadott, saját korában jelentős Tudományos Gyűjtemény című folyóiratban 1818-1823-ban: *Geographiai, historiai és statistikai tudósítások Szepes vármegyéből*,² a Poprád menti településekről és várromokról: *A Poprád partjain fekvő s megjegyzésre méltó némely városokról, falukról és omladékokról való topographico-historico-statisticai jegyzések*,³ ill. a *Szepes vármegyének statisztikai átnézése nemzeti gazdasági tekintetből*.⁴ Inkább történeti jellegű összefoglalást ismerünk névtelen szerzőtől a *Győri történelmi és régészeti füzetek* 1861-es, 1863-as és 1865-ös évfolyamaiból.⁵

A *Szepesi emlékkönyv*, egy átfogó tudományos-ismeretterjesztő munka kiadását sok természettudo-

* PhDr. Ilona PAVERCSIK, PhD. Az Országos Széchényi Könyvtár (Budapest) tudományos munkatársa. Kutatási témák: Nyomdászat Lőcsén és Kassán (17.–18. sz.); magyar könyvkereskedeleme története.

¹ Lőcse 1895, 63-176.

² Tudományos Gyűjtemény 1818, XI. 3-32, XII. 3-25.

³ Tudományos Gyűjtemény 1819, VII. 3-58. (Kiegészítése Reisz Károlytól, uo. 1819, XII. 110.)

⁴ Tudományos Gyűjtemény 1823, VIII. 17-28.

⁵ *Szepes vármegye* címmel jelent meg folytatásokban, valószínűleg Szabó Benjámintól a szerző.

mányos jellegű rész tanulmányával a szepesi püspök áldozatkészségének és annak köszönhetjük, hogy a Magyar orvosok- és természetvizsgálók egyesülete 1888-ban Tátrafüreden tartotta vándorgyűlését.⁶ A következő évben, 1889. április 29-én a vármegye levéltárosa, Sváby Frigyes a Magyar Tudományos Akadémia nemzetgazdasági bizottságában olvasta fel gazdaságföldrajzi és a népesség művelődési s anyagi állapotával foglalkozó tanulmányát Szepes vármegyéről: ez jelent meg a *Megyei monografiák. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota a XIX. század végén* 1. kötetében (Budapest 1891).⁷ Mivel Szepes vármegyéről a 19. század utolsó évtizedében vagy utána a *Magyarország vármegyéi és városai* sorozatban nem jelent meg önálló kötet, ennek a kisebb összeállításnak is van jelentősége. Korabeli, nagy áttekintést nyújtó tanulmány látott napvilágot a Szepességről *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország VI. kötetében* is. *A Szepesség és a Magas-Tátra* című fejezetet Horvay Ede írta, Weber Samuel és más szepesi írók közreműködésével.⁸ Szintén átfogó jellegű munka a Szepességről történelmi, gazdasági, néprajzi, művelődéstörténeti, irodalmi vonatkozásban még az első világháború előtti időből Bruckner Győzőnek *A szepesi száz népi* című műve (Budapest 1913).

II. A Szepesség történeti földrajza

A Szepesség történeti földrajzához: Weber Samuel a középkorban még létezett, a 15-16. századig elpusztult szepességi helységek jegyzékét adta tanulmányában.⁹ Csánki Dezső *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában* című művének első kötetében szerepelnek a Szepes vármegyei helységek nevei.¹⁰ Magának a vármegyének az elnevezésével Hajnóczy R. József foglalkozott.¹¹ Hradszky József teljes egészében áttekintette a vármegye helységneveit.¹² Lux Gyula a Szepesség déli részének hely-

neveivel foglalkozott.¹³ Átfogó történeti földrajzi monográfia a középkori Szepességről, amely az egyes helységek, a lándzsás nemesekre és a főispánokra, alispánokra vonatkozó adatokat is tartalmazza: Fekete Nagy Antal: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása* (Budapest 1934). Végül itt kell említenünk a Szepes vármegyei helynevek vonatkozásában a Központi Statisztikai Hivatal Levéltára által kiadott összefoglaló adattárat másfél évszázad helyneveiről: *Történeti Összehasonlító Helységnevtár 1773-1913. A történeti Magyarország északi és északkeleti megyéi* (Budapest 1998).¹⁴

III. A Szepesség története

A Szepesség történetére vonatkozó szakirodalom igen gazdag, legfőképpen a Szepességen működő történészek munkája révén. Divald Kornél írta a Szepesmegyei Történelmi Társulat dícséretére, hogy *„a millénnium alkalmából a Szepesség múltjáról egész kis könyvtárra való dolgozatot adott ki”*.¹⁵ A magyar történettudomány számára ezek a hosszabb tanulmányok és önálló kötetek ma is nélkülözhetetlen források. A Szepes vármegye történetét feltáró levéltári forráskiadványok számára a kezdet a már említett nagy háromkötetes mű Wagner Károlytól, amelyet újabb Supplementumok egészítettek ki Bárdossy Jánostól, Schmauk Mihálytól Hradszky József gondozásában és Weber Samueltól (Lócse 1802, Szepesváralja 1889 és Lócse 1908). A középkori források közül Demkó Kálmán ismertette a Szepeszombati krónikát,¹⁶ Bruckner Győző pedig a 16 szepesi város levéltáraiból adott ki forrásközléseket.¹⁷ Az önmagában legjelentősebb forrás, amely a 20. század elején jelent meg a Szepesmegyei Történelmi Társulat buzgóságából: *Hain Gáspár Lócsei krónikája*. Kiadták Bal Jeromos, Förster Jenő és Kauffmann Aurél (Lócse 1910-1913). Rövidített formában nemrég magyar nyelvre lefordítva is kiadták.¹⁸ A történeti kutatások-

⁶ Szepesi emlékkönyv a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1888. augusztus 23-28-án Tátrafüreden tartott XXIV. vándorgyűlésének alkalmából. Szerk. Demkó Kálmán – Roth Samu – Sváby Frigyes. Szepesváralja 1888.

⁷ Szepes megye a kötet 133-182. lapján.

⁸ A Magyarországról írott kötet VI., a Felső-Magyarországról írott II. darabja. Budapest 1900, 275-325.

⁹ Elpusztult helységek a Szepességben. In: Századok 1897, 414-422.

¹⁰ Budapest 1890. I. 245-277.

¹¹ Hajnóczy R. József: Szepesvármegye nevei. In: Közlemények Szepes Vármegye Múltjából, a továbbiakban: KSZM 1921, 45-62.

¹² Szepesvármegye helységnevei. In: Szepesmegyei Történelmi Társulat évkönyve (a továbbiakban SzTT évkönyve 1886, 79-122 és 1887, 1-40).

¹³ Nyelvi adatok a délszepesi és dobsinai német nép településtörténetéhez. Pécs 1938.

¹⁴ Szerk. Jeney Andrásné. I-II. kötet. A Szepes vármegyei névanyag a 262-284. lapon szerepel benne, mutatójuk pedig a 626-648. lapon.

¹⁵ Divald Kornél: Felvidéki séták. Miskolc 1999, 11-12. – Az 1896-os milléneumi ünnepségekről teljes áttekintést adott, jeles szepesi történészek, Demkó Kálmán és Hajnóczy R. József ünnepi beszédeinek közlésével is: *Emlékkönyv az évezredünk örömeire Szepesvármegye területén tartott közünnepokről*. Szerk. Hajnóczy R. József. Igló 1897.

¹⁶ Demkó Kálmán: A szepes-szombati krónika. Ismerteti és közli --. SzTT Évkönyve 1891, 1-38.

¹⁷ Oklevélgyűjtemény a Lengyelországnak elzalogosított szepesi városok levéltáraiból. In: KSZM 1913, 77-88, 195-203.

¹⁸ Hain Gáspár: Szepességi avagy lócsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. (Szerk., jegyzetekkel ellátta és az utószót írta Véber Károly). Budapest 1988.

hoz nélkülözhetetlen gazdag levéltári anyagokról ismertetés ill. részletes tartalomjegyzék: Demkó Kálmán: *Szepesvármegye városi levéltárai*.¹⁹ – *Lőcse szabad királyi város levéltárának tartalomjegyzéke*. Közli Hajnóczi R. József /Lőcse 1901-1904) – Illésy János: *Igló kir. korona- és bányaváros levéltára* (Budapest 1899).

A Szepességre, a vármegyére összefoglalóan, ill. egyes politikatörténeti eseményekre vonatkozó irodalomból a jelentősebbek időrendben, csak felsorolásszerűen: Förster Jenő: *Szepes vármegye a tatárjárás előtt*.²⁰ Scholz Frigyes: *A szepesi szászok bevándorlásáról*.²¹ Hradszky József: *A szepesi tízlándzsások széke vagy a "kis vármegye" története* (Kassa 1898). Hradszky József: *Szepesvármegye a mohácsi vész előtt*.²² Divéky Adorján: *Az 1494. évi lőcsei fejedelmi kongresszus*.²³ A 16. század első feléről Iványi Béla,²⁴ Bal Jeromos²⁵ és Bruckner Győző közleményei.²⁶ Fabó András a lőcsei Daniel Türk naplójának elsősorban a 16. századi országgyűlésekre vonatkozó adatait ismertette.²⁷ Sváby Frigyes: *A régi vármegye. Vázlatok Szepesvármegye levéltárából a vármegye 16-17. századi történetét mutatta be, nagyobb terjedelme ellenére is csak vázlatosan*.²⁸

17. századi és 18. század eleji tanulmányok: Demkó Kálmán: *Lőcse a Bocskay-felkelésben*.²⁹ Bal Jeromos: *Szepes vármegye főispánjai kinevezésének legrégebbi okirata (1638)*.³⁰ Weber Samuel: *1703-1704-ik évi hadiesemények a szepesi városok területén*.³¹ Berwaldszky Kálmán: *Hadi mozgalmak Szepesség földjén II. Rákóczi Ferenc korában* (Igló 1912). Késmárkról a Rákóczi-szabadságharc idején és a három kassai vértanúról Grósz Ernő,³² Weber Samuel³³ és Bruckner Győző,³⁴ Lőcse császári ost-

romáról pedig Hajnóczy Iván³⁵ és újabban Markó Árpád írt tanulmányt.³⁶

A Lengyelországnak elzálogosított 16 szepesi város történetéről: Ludvigh János, a 16 városi kerület jegyzője: *A szepességi 16 városok pragmaticai története s állományvázlata* (Lőcse 1842). Weber Samuel: *A XVI szepesi város az elzalogosítás ideje alatt, 1414-1772*.³⁷ Weber főleg a szepesi sztaroszták személyéről adott áttekintést *A lublói vár* című tanulmányában.³⁸ Sváby Frigyesnek *A Lengyelországnak elzalogosított 13 szepesi város története* című monográfiája 1895-ben jelent meg Lőcsén, Divéky Adorjának: *A Lengyelországnak elzalogosított XVI szepesi város visszacsatolása 1770-ben* című műve pedig Budapesten 1929-ben. – A Lengyelország és Magyarország között határvitáról Pap Dávidnak *A Tengersizem ügye* című munkája adott áttekintést (Budapest 1903); ehhez a tárgyhoz kapcsolódott Lehoczky Tivadar tanulmánya is a Századokban: *Négyszázados határvillongás a Szepességben*.³⁹

A 19. századot a történettudomány már elhanyagolta (ld. ezek helyett a bevezetőben említett összefoglaló műveket a Szepességről); e századról Förster Jenő közleményét emelhetjük ki: *A szepesi nemes hadak felkelése 1809-ben*.⁴⁰ A szepesváraljai születésű, a szabadságharcban egészen fiatalon résztvevő és ezért börtönt szenvedett Tirts Rezső fél évszázaddal később adta ki visszaemlékezéseit: *1848/49-iki élményeim, különös tekintettel a Cornides-féle szepesi guerilla vadászok szereplésére a szabadságharcban* címmel (Késmárk 1903). Újabban Pagurka Anna adott e korszakról rövid áttekintést: *A Szepesség 1848/49-ben*.⁴¹ Szabó Pál Csaba pedig 20. századi politikatörténeti

¹⁹ In: SzTT évkönyve 1889, 105-142.

²⁰ In: KSZM 1915, 1-15.

²¹ A Késmárki ev. ker. lyceum 1875-76-os értesítőjében jelent meg.

²² Az orvosok és természetvizsgálók szepesi emlékkönyvében (ld. 6. sz. jegyzet), 303-389.

²³ In: KSZM 1913, 7-25. Később ugyanerről a témáról: *Újabb elmélet az 1494. évi lőcsei fejedelmi kongresszusról*. In: Századok 1920, 371-379.

²⁴ Iványi Béla: *Lőcsei levelek 1527-1528-ból*. In: KSZM 1910, 129-140. – *Lőcse küzdelme a Zápolyai-pártiakkal 1532-ben*. In: KSZM 1911, 29-41.

²⁵ Bal Jeromos: *A Szapolyaiak viszonya a Szepességhez*. In: SzTT Évkönyve 1909, 48-64.

²⁶ Bruckner Győző: *A Szepesség zsarolói a XVI. század első felében*. In: KSZM 1913, 26-36.

²⁷ (Garády néven): *Türk Dániel naplója 1548-1559*. In: Századok 1871, 12-30.

²⁸ In: SzTT Évkönyve 1889, 3-104.

²⁹ In: Századok 1883, 844-856.

³⁰ In: KSZM 1910, 86-90.

³¹ In: SzTT Évkönyve 1887, 59-68.

³² *Késmárk városa elnyomatási korszakának vázlatos története és a késmárki ág. hito. ev. egyház három vértanúja*. In: A késmárki ev. ker. lyceum értesítője 1882/83.

³³ *A késmárki vértanúk*. Eperjes 1908. (Megjelent németül és szlovákul is.)

³⁴ *Kuruc mozgalmak Késmárkon, különös tekintettel az 1709-iki ostromra*. In: KSZM 1910, 1-19.

³⁵ *A lőcsei fehérasszony a történelemben*. In: KSZM 1909, 26-36.

³⁶ *Adalékok Lőcse kapitulációjának történetéhez, 1710. február 14.* In: Századok 1964. 98. 176-200.

³⁷ In: SzTT Évkönyve 1888, 156-177. (Megjelent az 1888-as szepesi emlékkönyvben is, 442-461.)

³⁸ In: Századok 1886, 141-156.

³⁹ In: Századok 1895, 648-656.

⁴⁰ In: KSZM 1909, 193-201.

⁴¹ In: Honismeret 27. 1999. 2. sz. 17-21.

témájú tanulmányt tett közzé: *Országgyűlési képviselőválasztások Szepes megyében 1910-ben.*⁴²

Az egyes szepességi városok, helységek, várak történetével foglalkozó fontosabb történeti szakirodalom: Demkó Kálmán először a Lőcsei főreáliskola értesítőjében tette közzé a város történetére vonatkozó tanulmányait: *Lőcse levéltárának legrégibb irományai 1290-1600-ig – Tisztújítás Lőcsén a XVI. és XVII. században és vonások a városi hatóság hajdani életéből – Lőcsének erődítése és védelmi rendszere.*⁴³ *Lőcse története. 1. Jog-, mű- és művelődéstörténeti rész* című monográfiája 1897-ben látott napvilágot Lőcsén.⁴⁴ Münnich Sándor Igló város felkérésére írta meg várostörténeti monográfiáját: *Igló királyi korona- és bányaváros története*, amelyet Niházy Frigyes rendezett sajtó alá (Igló 1896). Az *Igló könyve* című összeállítás (Igló 1909)⁴⁵ történeti érdekességét nemcsak az iglói személyiségekről közölt nagyon gazdag képanyaga adja, hanem iskolatörténeti része is az iglói iskolák tanárainak részletes életrajzával.⁴⁶ *Podolin város történetét* Weber Samuel írta meg okmánytárral együtt (Budapest 1891), Leibic és Szepesbela történetét pedig német nyelvű monográfiában foglalta össze.⁴⁷ Hajnóczi R. József munkáját: *A szepesi bányavárosok története* (Lőcse 1903) a Szepesi Szövetség újra kiadta (Budapest 1931). A Magyarországi Kárpát Egyesület évkönyvében jelent meg először Tátrafüredről történeti tanulmány,⁴⁸ majd Jármay Lászlónak az egyre népszerűbbé váló üdülőhely történetét is feltáró önálló kötete: *Ótátrafüred és környéke 1797-*. (Budapest 1885-1897). Weber Samuel az Országos Gyógyszerész Egyesület 1900-as évkönyvébe írt terjedelmes tanulmányt: *Lublófürdő 100 év előtt* (Késmárk 1900).

Szepesvára történetét már Hradsky József megírta: *Vándorlások a Szepességen. Szepesvár és kör-*

nyéke (Igló 1884), majd a Szepesmegyei Történeti Társulat 13. évkönyveként 1914-ben jelent meg Bal Jeromos *Szepesvára története* című munkája, Förster Jenő pedig az 1638-as várelejtő tette közzé.⁴⁹ Lubló váráról Pirhalla Márton írt,⁵⁰ más, egykori szepesi várak történetét Hradsky József és Sváby Frigyes vizsgálta közleményeiben.⁵¹

IV. Jogtörténeti munkák

A szepesi szászok elkülönült jogát, a Zipser Willkürt tárgyalta Demkó Kálmán: *A szepesi jog (Zipser Willkühr.) Keletkezése, viszonya országos jogunkhoz és a németországi anyajogokhoz* (Budapest 1891) és *A szepesi szászok ősi jogélete* (Lőcse 1896).⁵² A joggyakorlatot bemutató, egyes jogi esetekre kiterjedő vagy a Szepességre vonatkozó átfogó jogtörténeti tanulmányok: Piti Ferenc: *Megjegyzések a szepesi prépost és a szepesváraljai hospesek közötti perhez (1338-1339)*⁵³ – Wenzel Gusztáv: *Nevezetes per lőcsei polgárok között. 1421-1429...* (Pest 1873) – Förster Jenő: *A XIII szepesi város jegyzőkönyveiből*⁵⁴ – Fábry Béla: *Igazságszolgáltatás az elzálogosított XIII szepesi városban*⁵⁵ – Kelemen Ernő: *A szepesi szászok büntető igazságszolgáltatása* (Miskolc 1931).

VI. Gazdaságtörténet

A Szepesség átfogó gazdasági földrajzát adja, némi történeti visszatekintéssel Polnisch Artur: *A Szepesség termelési tényezői. Közgazdaságtörténeti tanulmány.* (Lőcse 1925, a Szepesi Híradó kiadása.) A megye gazdasági hanyatlásáról írott – inkább politikai jellegű – közleményeket a 20. század elejéről nem érzem, csak a történeti jellegű tanulmányokat, monográfiákat a mezőgazdaság, ipar, bányá-

⁴² In: Acta historica 104. 1996, 49-69.

⁴³ A tanulmányok az 1879/80-as, az 1880/81-es, ill. az 1883/84-es értesítőben jelentek meg.

⁴⁴ Kisebb rész tanulmány még: Iványi Béla: *Lőcse városának lakói és azoknak vagyonossága 1542-ben.* In: KSZM 1909, 158-169, 224-236. – Hasonló Késmárkról is megjelent: Iványi Béla: *Késmárk város lakói és azoknak vagyoni viszonyai 1542-ben.* In: KSZM 1916, 68-86. és Lukinich Imre: *Késmárk városának vagyoni kimutatása 1687-ből.* (Budapest 1903, különnyomat a Magyar Gazdaságtörténeti Szemléből.)

⁴⁵ Telléry Gyula adta ki a „Szepesi Lapok” fennállásának huszonöt éves évfordulójára. Bruckner Győző és Hajnóczi R. József tanulmányait is tartalmazza Igló város történetéről (44-51.); a fent említett iskolatörténeti rész: 105-158.

⁴⁶ Bruckner Győzőnek két kisebb tanulmányát is megemlíthetjük Iglóról: *Igló kir. korona- és bányavárosnak képe a magyar koronához való visszacsatolása idejéből.* In: KSZM 1910, 141-151, 205-215, és a Budapesten 1929-ben kiadott *Iglói diákalbumban* a város történetének összefoglalása, 42-81.

⁴⁷ Weber Samuel: *Geschichte der Stadt Béla...* Igló 1892 – *Geschichte der Stadt Leibitz...* Késmárk 1896.

⁴⁸ Wünschendorfer Károly: *Tátrafüred a múltban és jelenben.* X. évf. Kassa-Késmárk 1883.

⁴⁹ *Szepes vára ingóságai 1638-ban.* In: KSZM 1912, 158-164.

⁵⁰ Pirhalla Márton: *Lublóvár történetéből.* In: SzTT Évkönyve 1900-1909, 36-47.

⁵¹ Hradsky József: *Marcell-vár és Márkus-vár a Szepességen.* In: SzTT Évkönyve 1885, 63-83. – Sváby Frigyes: *Palocsa vára.* In: SzTT Évkönyve 1887, 41-48.

⁵² Demkó Kálmán *Lőcse története* című művében is (Lőcse 1897) megtalálható a Zipser Willkürt közlő és magyarázó terjedelmes első fejezet.

⁵³ In: Fons 5. 1998. 2. sz. 265-284.

⁵⁴ In: KSZM 1909, 1910, 1911. évfolyamaiban.

⁵⁵ In: KSZM 1912, 165-208.

szat és kereskedelem történetéről. A Szepesség gazdaságtörténetéről a középkorban néhány tanulmány: Bruckner Győző: *A soltészesség intézménye a Szepességen*⁵⁶ – Körmendi Adrienne: *A soltész ("more scultetorum") telepítette falvak a Szepességen (XIII-XIV. század)*⁵⁷ – Földes László: *Szilárd telekrendszerű irtásfalva a Szepességen. Fridmannvágása 1320*⁵⁸ – Németh Péter: *Karthauziak gazdálkodása a középkori Szepességen*.⁵⁹

A zsellérek gazdasági helyzete Szepes vármegyében a Mária Terézia-féle urbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig címmel Vozáry Judit írt tanulmányt,⁶⁰ Udvari Istvánnak önálló kötetei, forráskiadásai pedig elsősorban a 18. század közepének gazdaságtörténetéhez kapcsolódnak, de nyelvészeti, néprajzi vonatkozásuk is van: *A Mária Terézia-féle urbérrendezés szlovák nyelvű dokumentumai. Adatok a szlovák nép gazdaság- és társadalomtörténetéhez: Szepességi ruszin falvak népelete Mária Terézia korában* (Nyíregyháza 1991) – *Lengyelországi szepességi falvak népelete Mária Terézia korában: adatok a gorálok névszótárához, gazdaság- és társadalomtörténetéhez.* (Ugyanott 1994) – *A Mária Terézia korabeli urbérrendezés szlovák nyelvű kézirat forrásai* (Ugyanott 1996).

A céhes ipar történetéről a Szepességen: a szepességi ipartörténet népszerű téma a kutatás számára, többnyire kisebb közleményekkel, forrásközlésekkel. Lőcsére vonatkozó irodalom: *A lőcsei posztócsináló céh 1590. évi szabályai*⁶¹ – Hajnóci Iván: *A céhek életéből. XV. és XVI. századi céhszabályok* (Budapest 1911): a népszerűsítő kiadásban azonban magyar nyelvű fordításban közölte az iratokat. Késmárkról több céhszabályzatot közölt Lukinich Imre,⁶² ezek azonban többnyire bekerültek Bruckner Győzőnek a késmárki céhek történetéről írott monográfiájába, amelyben a szerző 33, főleg 16-17. századi céhszabályzatot is kiadott: *A késmárki céhek jog- és művelődéstörténeti jelentősége. Okirattárral. (1515-1757).* (Miskolc 1941). Szepesváralja ipartörténetét Pitkó

János írta meg: *Szepesváralja ipartörténete a céhintézmény korában*.⁶³ Nyáry Albert az Iglói csizmadiák és gombkötőkről tett közzé tanulmányt.⁶⁴ Újabban a Kézművesipartörténeti Szimpózium egyes konferenciának kiadott anyagában is található szepességi vonatkozású közlemények. Eva Toranovától: *Lőcse kézművesipara és kézművesei az 1550-1680-as polgárkönyv bejegyzései alapján*⁶⁵ és Domonkos Ottótól: *A késmárki szövőipari szakiskola*.⁶⁶ A *Felvidék történeti földrajza* című kiadványban pedig Takács Péter tanulmánya jelent meg a Szepességről.⁶⁷

A szepesmegyei vasiparról már a Hetilap 1847-es évfolyamából is ismert tudósítás,⁶⁸ a 20. század elejéről pedig Csizmadia Kálmán közleménye *A gölnicbányai kovácsiparról*.⁶⁹ A szepesi bányászat történetéről alapvető monográfia: Münnich Adolf: *A felsőmagyarországi bányapolgárság története* (Igló 1895), reprint kiadása megjelent Miskolcon 2003-ban.⁷⁰ Gergely Ernő *A szepesi bányavidékről* írt az egész Szepességre kitekintő népszerűsítő munkát a „Régi magyarországi bányavárosok” sorozatban (Budapest 2002). Egy nemrég megjelent bányászati-kohászati topográfia pedig szepességi anyagot is tartalmaz. Zsámboki László rendezte sajtó alá Kovács F. Lajos művét: *Körmöcbányától Telkibányáig: a Selmec-Körmöci Érchegeység és a Szepes-Gömöri Érchegeység bányászati-kohászati emlékeinek topográfiája* (Miskolc 2000).

Kereskedelem-történeti szempontból átfogó tanulmány, nagyterjedelmű oklevéltárral, több mint kétszáz irat közlésével: Domanovszky Sándor: *A szepesi városok árumegállító joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállítáért 1358-1570.* (Budapest 1922). Az árumegállító jog jelentőségét Bruckner Győző Felső-Magyarország vonatkozásában vizsgálta: *Az árumegállító jog tartalmi, gazdasági jelentőségi és kulturális kihatása felsőmagyarországi városainkban* (Miskolc 1943). Résztanulmányokat

⁵⁶ In: *Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére.* Budapest 1912, 106-117.

⁵⁷ In: *Agrártörténeti Szemle* 1974, 305-348.

⁵⁸ In: *Agrártörténeti Szemle* 1978, 357-381.

⁵⁹ In: *A Felvidék történeti földrajza.* Szerk. Frisnyák Sándor. Nyíregyháza 1998, 263-272.

⁶⁰ Budapest 1938, Különlenyomat a Magyar Statisztikai Szemléből.

⁶¹ In: *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1899, 327-332.

⁶² Lukinich Imre: *A késmárki cipész céh szabályai 1552-ből.* – *A késmárki takács céh szabályai 1587-ből.* In: *Magyar*

Gazdaságtörténeti Szemle 1902, 370-375. Anonim közlemény: *Késmárk város szabályzata a vászonfestés és vászonkereskedésről (1737).* In: *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1898, 341-344.

⁶³ In: *KSZM* 1913, 89-152, 204-233.

⁶⁴ In: *A Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának értesítője* 1905, 120-137.

⁶⁵ *VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium.* Veszprém 1988, 233-239.

⁶⁶ *VII. Kézművesipartörténeti Szimpózium.* MTA Veszprém m. biz. Veszprém 1991, 115-121.

⁶⁷ Takács Péter: *Háziipar, huták, stompok és a szepesi jobbágyok a XVIII. század utolsó harmadában.* In: *A Felvidék történeti földrajza* (ld. 59. sz. jegyzet), 1998, 347-353.

⁶⁸ In: *Hetilap* 1847, 161-162. sz.

⁶⁹ In: *Magyar Iparoktatás* 16-18. (1911-1914), 502-510, 529-537, 133-138, 174-185.

⁷⁰ Kiseb közlemények: Divald József: *Adalékok a szepesi bányászat történetéhez a XVII. század elején.* In: *Történelmi Tár* 1878, 667-678. és Förster Jenő: *A szomolnoki bányák bérbeadása 1654-ben.* In: *KSZM* 1912, 118-122.

tett közzé az árakról és a limitációkról Demkó Kálmán⁷¹ és Weber Samuel.⁷²

Egész Felső-Magyarország gazdaságtörténetéhez, igazgatásához kapcsolódik a Szepesi kamara tevékenységét feltáró történeti irodalom. Acsády Ignác⁷³ ill. Szentpétery Imre⁷⁴ a pozsonyi és a szepesi kamara 16. századi történetével foglalkozott, Maksay Ferenc a Thököly-felkelés,⁷⁵ Ember Győző és Esze Tamás a Rákóczi-szabadságharc korszakával.⁷⁶ Fallenbüchl Zoltán külön tanulmányban írt a Szepesi kamara tisztviselőiről,⁷⁷ de archontológiai kutatásainak eredményét az *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár* című kötetben (Budapest 2002) is közzétette. A Szepesi kamara levéltárát először Sinkovics István és Felhő Ibolya,⁷⁸ majd részletesebben Szűcs Jenő tárta fel.⁷⁹

Végül egy modern kori, pénzüggel kapcsolatos tanulmányt is meg kell említenünk: Várallyi F. írta meg *Az Iglón székelő szepesi 16 városi takarékpénztár történetét* (Poprád 1896).

VI. Néprajz, nemzetiségek, életmód, mentalitás

Néprajzi tekintetben (a gazdaságtörténetnél már említett Udvari István-köteteken kívül) időrendben elsőnek Szabó Benjáminnak *A szepesi századok. Ethnographiai és jogtudományi tanulmány* című művét (Győr 1867) kell kiemelni. Az 1888-as szepesi emlékkönyvben jelent meg Sváby Frigyesnek *Szepesvármegye lakossága. Statisztikai és néprajzi vázlat* című alapos áttekintő tanulmánya, valamint Jankura Jánosnak *A Szepes vármegyében lakó szláv nép nyelve, erkölcsi, köz- és házi szokásai* című közleménye.⁸⁰ Sváby Frigyes: *A Szepesség lakosságának*

sociológiai viszonyai a XVIII. és XIX. században címmel is közzétett egy átfogó tanulmányt (Lőcse 1901). Eredetileg a Szepes vármegyei tervezett kötet számára készült Bruckner Győzőnek *A Szepesség népe. Néprajzi és művelődéstörténeti tanulmány* (Budapest 1922) című átfogó néprajzi műve a Szepességen élő németekről, szlovákokról, gorálokról, ruténekről és zsidókról.

Elsősorban kapitalizmus kori, 19. századi, de korábbra is visszanyúló politika-, művelődés- és mentalitástörténeti tanulmány a hazai németeknek a magyarsághoz való viszonyulásáról: Pukánszky Béla: *Magyar-német szellem a Szepességen*.⁸¹

A Központi Statisztikai Hivatal négy, 1880 és 1941 közötti népszámlálás adatait tudományosan feldolgozó munkát is kiadott, amelyben az egykori Szepes vármegye is szerepel: *A Felvidék településeinek nemzetiségei (anyanyelvi) megoszlása, 1880-1941* (Budapest 1995).⁸² A Központi Statisztikai Hivatal másik összeállítása a népszámlálások anyagának vallásfelekezeti megoszlását tükrözi: *A Felvidék településeinek vallási adatai (1880-1941)*.⁸³ A nemzetiségi vonatkozásban érdekes „cseregyerek” intézményről újabban két tanulmány is született: Fűvessy Anikó: *Debreceni cseregyerek a szepességi Merényben*⁸⁴ és Kollai István: „Német volt a keresztapád...” *Német szóra küldött magyar gyerekek a dualizmus korabeli Iglón*.⁸⁵ Sziklay László pedig Brósz Jonathánról, egy szepességi szász ügyvédéről közölt tanulmányt, amely az asszimiláció kérdését érinti.⁸⁶

Mindkét jelentős életmód- és művelődéstörténeti összefoglalást a szepességi polgárság életéről a korábbi századokban Demkó Kálmán írta: *Polgári családélet és háztartás Lőcsén a XVI. és XVII. században*⁸⁷ és *A felső-magyarországi városok életéből a XV-XVII. században* (Budapest 1890); ez utóbbi

⁷¹ Demkó Kálmán: *Párhuzam két régi árszabály közt (1592, 1602)*. In: Századok 1879, 440-441. – *Limitációk, 1688-1713*. In: Történelmi Tár 1887, 391-394, 608-616, 794-799.

⁷² Weber Samuel: *Árak a Szepességen, 1419-1848*. In: Történelmi Tár 1894, 729-738.

⁷³ *Két pénzügy-történelmi tanulmány*. 1. A pozsonyi és szepesi kamarák 1565-1604. 2. A jobbágyadózás 1564-76-ban. Budapest 1894.

⁷⁴ *A pozsonyi és a szepesi kamara viszonya a XVI. században*. Budapest 1937. (Különlenyomat a Domanovszky-emlékkönyvből.)

⁷⁵ *Thököly szepesi kamarája*. In: A Thököly-felkelés és kora. (Szerk. Benczédi László.) Budapest 1983, 23-40.

⁷⁶ Ember Győző: *A szepesi kamarai igazgatás tisztviselői 1703-ban*. In: Levéltári Közlemények 1946. 24. 268-279. Esze Tamás: *A szepesi kamara levéltára a Rákóczi-szabadságharc idejében*. In: Levéltári közlemények 1956. 27. 48-73.

⁷⁷ *A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII-XVIII. században*. In: Levéltári közlemények 1967. 38. 193-236.

⁷⁸ *Országos Levéltár. Pénzügyigazgatási levéltárak*. Budapest 1952. (A Szepesi kamara iratanyaga is, 1531-1867).

⁷⁹ Szűcs Jenő: *A Szepesi kamarai levéltár, 1567-1813*. Budapest 1990. – Kisebbségi közlemény: a Szepesi kamarának küldött magyar nyelvű panaszleveleket tárgyalta Eckhardt Sándor. *Levelek a XVI. századból*. In: Magyar Nyelv 1960. 56. 387-392. – 1963. 59. 481-487.

⁸⁰ *Szepesi emlékkönyv...* (ld. 6. sz. jegyzet), 179-220. és 221-236.

⁸¹ In: Egyetemes Philológiai Közöny 1939, 25-36. Szélesebb kitékintésű monográfiája ugyanerről a témáról, amely szepesi adatokat is bőven tartalmaz: Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*. (Budapest 1944).

⁸² Ezzel párhuzamosan: *A Felvidék településeinek nemzetiségei (anyanyelvi) adatai százalékos megoszlásban, 1880-1941*. Budapest 1996.

⁸³ Szerk. Kepecs József. I-II. kötet. Budapest 1999. Szepes vármegye az I. kötet 307-325. és a II. kötet 277-295. lapjain szerepel.

⁸⁴ In: *Tanulmányok és közlemények*. (Szerk. Újváry Zoltán). Debrecen – Szolnok 1995, 347-361.

⁸⁵ In: *Sic Itur ad Astra*. Fialat történeiszek folyóirata 15. évf. 2003. 1. sz. 35-54.

⁸⁶ In: *A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1957*, 133-153.

⁸⁷ Megjelent: *Album a lőcsei főreáliskolai tápintézet alaptőkéje javára...* Lőcse 1882, 17-94.

munkája számos lőcsei adatot is tartalmaz.⁸⁸ A 18. század elején élt iglói polgárcsaládok életére vet fényt Szentmiklóssy Godofréd önéletrajza,⁸⁹ magyar nyelvű naplót írt a 18. század közepén a lőcsei ifjú, Samuel Günther.⁹⁰ A szepesmegyei lövészcéhkek életét Bruckner Győző tárta fel.⁹¹

VII. Családtörténet

Az egyes nemesi családok történetére és általában a szepesi nemességre vonatkozó irodalom gazdagon van képviselve a 19-20. század fordulóján a Szepesmegyei Történelmi Társulat évkönyveiben ill. Közleményeiben. A vármegye nemességéről Sváby Frigyes,⁹² Förster Jenő⁹³ és Iványi Béla⁹⁴ publikált több átfogó tanulmányt, a szepességi tizlándsás nemesekről később Fekete Nagy Antal,⁹⁵ majd Zsoldos Attila.⁹⁶ A Szepesség politikatörténetében is jelentős szerepet vitt családok történetéhez fontosabb közlemények ill. monográfiák: Iványi Béla: *A Grádeczi Horváth Stansith család történetéhez.*⁹⁷ A kuruc fejedelem Thököly Imre életrajzát a „Magyar történelmi életrajzok” sorozatban Angyal Dávid írta meg: *Késmárki Thököly Imre (1657-1705).* (Budapest 1888-1889). Fontosabb tanulmányok még a család és Késmárk történetéhez (politikatörténeti tanulmányok nem tartoznak ide): Károlyi Árpád: *Thököly Sebestyén megszerzi Késmárkot*⁹⁸ – Bruckner Győző: *Báró Thököly Sebestyén és a bécsi béke* (Igló 1906). – A további tanulmányok is Bruckner Győző kutatásainak eredményei: *Késmárk*

és a Thököly-család⁹⁹ – Gróf Thököly Imre késmárki udvartartása¹⁰⁰ – A Thököly-család késmárki magánföldesurasága (Pécs 1925). Thököly Imre hamvainak Törökországból való hazahozatalával kapcsolatban bekerült a Századok folyóiratba *Késmárk és Eperjes vitája.*¹⁰¹ Történeti (várostörténeti) érdekességű az az összeállítás is, amelyben Késmárk város és a késmárki evangélikus egyház az 1906-os Thököly-ünnepek leírását is közzétette.¹⁰²

Gróf Csáky István tárnokmester életrajzát Deák Farkas írta meg: *Egy magyar főúr a XVII. században. Gróf Csáky István életrajza* (Budapest 1888), és fontos tanulmányt tett közzé a családról Bal Jeromos: *Miképp szerezte meg Szepesvárárt a Csáky család?*¹⁰³ A Görgey család egyes tagjai foglalkoztak családjuk kiemelkedő személyiségeivel: Görgey Albert: *A topporci és görgői Görgey nemzetség történetéből* (Igló 1908) – Görgey Albert: *Görgey János 1639-1714.*¹⁰⁴ Az 1848/49-es honvédtábornoknak és a honvédsereg fővezérének életét sokan tárgyalták, itt csak egy korai életrajzot említünk meg ifjúságáról: Görgey István: *Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig.* (Budapest 1916). A márkusfalvi Máriássy család levéltárát (1243-1803) Iványi Béla dolgozta fel, és írt a kiadványhoz¹⁰⁵ *A Máriássyak és a Szepesség* című terjedelmes családtörténeti tanulmányt.

Gazdag szakirodalma van a Késmárkhoz kapcsolódó Kray családnak is: ezek közül első sorban Bruckner Győző könyvét emelhetjük ki: *Kray Jakab a késmárki vértanú, közéleti szereplése és*

⁸⁸ Demkó Kálmán XVII. század végi lőcsei városi szabályrendelet is közzétett a lakodalmakról, keresztelekről, ld. Századok 1880, 829-834.

⁸⁹ Förster Jenő közlésében. In: KSZM 1910, 94-115. – Ugyanebból a forrásból merített Berwaldszky Kálmán is *Iglói polgárok életére vonatkozó adatok a XVIII-ik század elejéről* című közleményében. In: KSZM 1910, 164-174.

⁹⁰ Förster Jenő: *Egy szepesi patriciusfiú naplója.* In: KSZM 1912, 1-13.

⁹¹ In: KSZM 1911, 146-173, 203-235.

⁹² Sváby Frigyes: *Szepesvármegye nemessége.* In: SzTT Évkönyve 1887, 69-83. – *Közlemények Szepes vármegye levéltárából. 1. Szepesmegye ősgyökerekes családai. 2. Címeres nemeslevelek Szepesmegye levéltárában.* In: Turul 7. 1889, 122-125.

⁹³ Förster Jenő: *Szepes vármegye nemes családjainak összeírásai.* In: KSZM 1909, 43-47, 105-112, 170-175, 237-242. – *Címeres nemeslevelek Szepes vármegye levéltárában.* In: KSZM 1910, 38-49. – *Nemességigazoló perek Szepes vármegye levéltárában.* In: KSZM 1912, 41-50, 107-113; 1913, 37-46, 156-165.

⁹⁴ Iványi Béla: *Szepes vármegye birtokos nemesei 1526 után 1590-ig.* In: KSZM 1911, 53-57. – *Szepes vármegye nemességének összeírása a Rákóczy szabadságharc után.* In: KSZM 1911, 174-179.

⁹⁵ Fekete Nagy Antal: *A szepesi lánzsás nemesség szabadságleveléinek sorsa.* In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születési nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest 1933, 153-162.

⁹⁶ *A nemesség határán.* In: Turul 72. 1999. 3-4. sz. 118-122.

⁹⁷ In: KSZM 1918, 102-143.

⁹⁸ In: Századok 1878, 68-77, 169-182, 267-278.

⁹⁹ In: KSZM 1909, 9-25, 71-87, 146-157, 202-223.

¹⁰⁰ In: KSZM 1914, 1-30.

¹⁰¹ Angyal Dávidtól, in: Századok 1906, 373-375.

¹⁰² *Késmárki Thököly Imre fejedelem emlékezete. Hamvainak a késmárki ág. hitv. ev. templomban végbemenő eltemetése alkalmából kiadva. Késmárk 1906. – Tájékoztató Thököly Imre fejedelem hamvainak hazaszállítása és a késmárki ág. hitv. evang. templomban örök nyugalóhelyre tétele alkalmából 1906. október 30-án rendezendő ünnepségekről. Késmárk 1906.*

¹⁰³ In: KSZM 1910, 24-37. – Említésreméltó forrásközlések még Förster Jenőtől: *Csáky István gróf országbíró temetésének rendje.* In: KSZM 1912, 224-227. és Bal Jeromostól: *Csáky István gróf végrendelete.* In: KSZM 1914, 155-166.

¹⁰⁴ In: KSZM 1919, 63-73.

¹⁰⁵ A KSZM 1917-es évfolyama (a teljes kötet), 55 lapos bevezető tanulmánnyal.

diplomáciai működése II. Rákóczi Ferenc szolgálatában [Budapest 1928.]¹⁰⁶

Czelder Orbán kuruc brigadérosról Hritz Lajos írt tanulmányt.¹⁰⁷ Polgárból nemessé lett családról újabb történeti szakirodalom a család leszármazottjától: Spillenberg-Diószegi György Antal: *A Spillenberg család lőcsei ága (XVII-XVIII. század)*.¹⁰⁸

VIII. Egyháztörténet

Szepességi vonatkozásban is jó egyháztörténeti adattár a 19. század második feléből: Rupp Jakab: *Magyarországi helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézetekre, vagyis a nevezetesebb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek...* A Szepesi püspökség a 2. kötetben (Pest 1872) szerepel.¹⁰⁹ A ciszterci rend történeti repertórium: Hervay Ferenc L.: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungariae* (Roma – Budapest 1984) a savniki cisztercita kolostorról,¹¹⁰ F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus* (Budapest 2000) a többi Szepes megyei kolostorról is tartalmaz adatokat, szakirodalmi összefoglalással együtt. Az egyes kolostorokról írott tanulmányok közül Kisbán Emil: *A kamalduliak eltörlése a lechnici remeteség tükrében*,¹¹¹ – Tóth Gy. Elek: *Vörös kolostor*,¹¹² – Deáky Honor: *A savniki apátság története* (Pécs 1937) című műveket érdemes kiemelni.

A szepesi prépostságról alapvetőek Pirhalla Márton egyháztörténeti művei: először a Szepesmegyei Történeti Társulat évkönyveiben tette közzé erről tanulmányait,¹¹³ majd egy évtizeddel később monográfiája jelent meg: *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig.* (Lőcse 1899). Hradszky József latin nyelvű

összeállítása alapvető forrásmunka a témához: Hradszky Josephus: *Initia, progressus ac praesens status capituli Scepusiensis.* (Szepesváralja 1901-1902), valamint: *Additamenta ad Initia...* (ugyanott 1903-1904).¹¹⁴ Újabb egyháztörténeti munka a szepesi püspökség megalapításáról is: Borovi József: *Az esztergomi érseki egyházmegye felosztása: a besztercebányai-rozsnói-szepesi püspökségek alapítása 1776-ban* (Bonn 1988, 2. kiadása Budapest 2000). Átfogó egyháztörténeti munka *Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről 1600-1850.* Összegyűjtötte, bev. Vanyó Tihamér Aladár OSB (Pannonhalma 1933): a Szepesi püspökség három jelentéssel szerepel benne.¹¹⁵

Már a 18. század első feléből ismerünk egy összefoglalást: *Confraternitas Sancti Josephi... parochorum Scepusiensium in Decanatu districtus superioris fluvii Poprad...* (Tyrnaviae 1733), Hradszky József műve pedig a középkori-újkori egyházi frateritásokról: *A XXIV. királyi plébános testvérulete (XXIV Regalium Plebanorum Fraternitas) és a reformáció a Szepességben* (Miskolc 1895) a reformáció korabeli állapotokra is jó forrás.¹¹⁶ Weber Samuel szentelt külön tanulmányt *Az ellenreformáció a Szepességben* témájának.¹¹⁷ Linberger Istvántól jelent meg *A hat sz. kir. városi ágost. hitv. evangélikus esperesség vázlatos történelme* (Késmárk 1882), Bruckner Győzőtől *A szepesváraljai zsinat* (Nyíregyháza 1914), majd a szepességi reformáció történetének monografikus feldolgozása: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. 1. köt. (1520-1745).* (Budapest 1922). A protestáns egyházak közül a lőcseinek történetét hét szerző állította össze: *A Lőcsei Evangélikus Egyházközség története* (Lőcse 1917),¹¹⁸ Szepesbela és Szepesváralja evangélikus egy-

¹⁰⁶ Kisebbségi közlemények: Kray Miksa: *Krajovai és topolyai báró Kray Pál tábornokszerepe.* In: SzTT Évkönyve 1888, 200-212. – Kray István: *A Kray-család története és leszármazása.* In: KSZM 1913, 234-249.

¹⁰⁷ In: KSZM 1912, 20-29, 97-106.

¹⁰⁸ In: Turul 71. 1998. 3-4. sz. 68-74.

¹⁰⁹ A 151-231. lapokon.

¹¹⁰ A savniki kolostorról a szakirodalom összefoglalásával együtt a 172-180. lapokon.

¹¹¹ In: *Regnum Egyháztörténeti évkönyv*, Szekfű Gyula emlékkönyvében, Budapest 1943.

¹¹² In: SzTT Évkönyve 1886, 57-78.

¹¹³ *A szepesi prépostság vázlatos története az alapítástól a vallási forradalomig.* In: SzTT Évkönyve 1888, 98-155. (Az 1888-as Szepesi emlékkönyvben is megjelent, 390-441.) – II. időszak. *A vallási forradalom kora 1493-1614.* In: SzTT Évkönyve 1890, 3-138.

¹¹⁴ Szepesi prépostokról megjelent tanulmányok: Bruckner Győző: *Egy szepesi prépost a XVI. században.* In: Ösvény 1914, 26-40, 88-100. és Babura László: *Adatok Hetesi Pethe Márton kalocsai érsek, szepesi prépost (1587-1605) életéhez.* In: SzTT Évkönyve 1887, 84-96.

¹¹⁵ Az 1780, 1793, 1801-es évekből, 202-221.

¹¹⁶ Iványi Béla közleményét: *A lőcsei "Krisztus Teste" testvérulet jegyzőkönyve, 1431-1584* is érdemes e vonatkozásban megemlíteni. In: KSZM 1911, 129-145, 193-201.

¹¹⁷ In: Protestáns Szemle 1907, 583-588, 645-650.

¹¹⁸ Szerk. Hritz Lajos, Förster Jenő. – Egy 1844-es német nyelvű kiadvány (*Andenken an die 300 jährige Jubelfeier der evangelischen Gemeinde in der k. Freistadt Leutschau*) is tartalmaz terjedelmes történeti részt a lőcsei evangélikus egyházzal. – Ilyen szempontból egy 1897-es iglói emlékkönyv is figyelemreméltó, amelybe Johann Fabry írt az iglói evangélikus egyház történetéről: *Emléklapok az iglói ág. ev. anyaegyház templomának felszentelése századik évfordulója alkalmából 1896. okt. 24-én tartott örömmünnepe emlékére.* (Igló 1897).

házainak történetét Weber Samuel és Alexander Szontagh német nyelven írta meg.¹¹⁹ Református egyháztörténeti munka is született ezen a területen: Lükő Béla: *A görgői ev. ref. egyház története* (Rozsnyó 1884) és Kovács Béla: *A szepesi ev. ref. egyház története levéltári okmányok s az egyházi feljegyzések alapján.* (Sárospatak 1896).

Babura László írta meg *A nagyszalóki r. kath. templom, iskola és paplak történetének vázlatát*,¹²⁰ és Pajdussák Máté tette közzé *Az iglói r. kat. vikariátus történetét.* (Igló 1906).

A podolini piaristákról átfogó tanulmány: Visegrádi János: *A podolini piarista rendház története (1642-1702).* (Budapest 1909).¹²¹ Újabb forrásközlés a podolini rendház alapításával kapcsolatban: Domokos György – Koltai András: *Descrizione in lingua italiana sulla fondazione della casa di Podolin dell'ordine delle scuole pie (1644).*¹²²

A 18. századi szepességi katolikus egyháztörténethez újabb forrás, az egyes egyházak állapotáról, templomok újjáépítéséről stb. az Országos Levéltár Helytartótanács levéltárából közzétett Lelkészpénztár anyagára vonatkozó adattár: *Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok. 5-6. füzet. Esztergomi egyházmegye 1733-1779. Művészettörténeti adatok.* (Budapest 1976). A helységnevek abc-rendjében sok szepesi adatot tartalmaz.¹²³

IX. Iskolatörténet

Iskolatörténeti vonatkozásban számos szepességi iskola történetét dolgozták fel monografikusan, de érdemes még előtte két korai áttekintést meg-

említeni: *Elemi tanügy a szepesi római katolikus egyházmegye területén 1861/2-ben*¹²⁴ és Weber Samuel: *A szepesi esperesség népiskolái.*¹²⁵ A lócsei evangélikus gimnázium, majd főreáliskola történetéhez már a Lócsei főreáliskola értesítőjében Kupetz Lycurg kezdett közleményeket publikálni,¹²⁶ majd a millennium idejére megírta az iskola történetét Demkó Kálmánnal együtt: *A lócsei egykori ág. ev. gymnasium és a jelenlegi m. kir. állami főreáliskola története.* Szerk. és részben írta Demkó Kálmán (Lócse 1896). A lócsei katolikus főgimnázium értesítőjében szintén előbb jelent jelent meg az intézmény rövid története,¹²⁷ és ugyancsak 1896-ban Lőcsén Halász Lászlótól *A lőcsei királyi katolikus főgymnasium története.*

A késmárki evangélikus gimnázium történetét Palcsó István dolgozta fel monografikusan: *A késmárki ág. hitv. ev. kerületi lyceum története* (Késmárk 1893); ehhez tartalmaz kiegészítést Bruckner Győző tanulmánya az 1760-as évektől a 19. század végéig terjedő időszakról,¹²⁸ ill. a Krisch Jenő által összeállított kötet a 19. század második feléről.¹²⁹ *Az iglói ág. h. ev. főgymnasium története* Pákh Károlytól jelent meg,¹³⁰ *Az iglói ág. hitv. ev. népiskola és polgári leányiskola története* Dobó Adolftól, mindkettő Iglón 1896-ban.

A reformációkori, szepesi nemesek által fenntartott iskolákkal Kupetz Lycurg foglalkozott.¹³¹ A piarista tanító rend podolini működését Friedrich Endre¹³² és Gulyás János tárta fel.¹³³ A 18-19. század fordulóján Késmárkon és Lőcsén működött nevelőintézetekről Szelényi Ödön közleménye ismert.¹³⁴ Modern iskolatörténeti topográfia szakirodalommal, szepességi iskolák adataival is:

¹¹⁹ Weber, Samuel: *Monographie der evangelischen Gemeinde... Bela...* Késmárk 1885. – Szontagh, Alexander: *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde A. C. zu Szepesórálja von 1548 bis 1908.* Lócse 1908.

¹²⁰ In: SzTT Évkönyve 1885, 39-100.

¹²¹ Részlettanulmányok Friedreich Endrétől: *II. Rákóczi Ferenc és a podolini piaristák.* In: KSZM 1910, 69-85. és *Adatok II. Rákóczi Ferenc podolini tartózkodásához.* In: KSZM 1912, 127-131.

¹²² In: Nuova Corvina 5. 1999. 25-33.

¹²³ Az *Acta Cassae Parochorum...* 4. füzet (Budapest 1973) hat más egyházmegye mellett ugyan a Szepesi egyházmegyét is feltünteti, de időköre miatt egészen minimális anyaggal.

¹²⁴ Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények 1865, 96-109.

¹²⁵ A Magyar Tanügy 1872-es évfolyamában.

¹²⁶ Az 1874/75-ös értesítőben: *Egy a múlt századból származó 1733. osztálykönyv;* az 1878/79. évben: *A lócsei főreáliskola története az első évtizedben.*

¹²⁷ Borsody Miklós: *A lócsei kir. kath. főgymn. történetének vázlata, rövid bevezetéssel a városról.* In: A Lócsei katolikus főgymnázium értesítője az 1867/8. és az 1868/9. évekre.

¹²⁸ Bruckner Győző: *A késmárki ág. hitv. ev. kerületi lyceum pártfogóságainak története. Egyházzajgyi és művelődéstörténeti tanulmány.* Sárospatak 1922.

¹²⁹ Ez utóbbi, *Az 1928. évi május hó 6-án Budapesten megtartott késmárki diáktalálkozó emlékkönyve.* Szerk. Krisch Jenő. Budapest [1928], a 89-158. lapokon a késmárki evangélikus líceumban és az állami felsőkereskedelmi iskolában érettségizett tanulók névsorát tartalmazza.

¹³⁰ Érdemes a főgimnázium történetéhez az 1928-as iglói diákalbumot is számon tartani, amely sok visszaemlékezést is tartalmaz egykori hallgatóktól: *Iglói diákalbum. Az iglói főgimnáziumban 1898. évben érettségit tett diákok 30 éves érettségi találkozásjuk emlékére.* Szerk. Makra Zoltán. Mohr Győző. Budapest 1929.

¹³¹ Kupetz Lycurg: *A nemesek iskolái vagy az úgynevezett mágnási iskolák a Szepességen.* In: SzTT Évkönyve 1889, 143-158.

¹³² Friedrich Endre: *A podolini piarista kollégium a XVII. században.* In: KSZM 1909, 129-145.

¹³³ Gulyás János: *A podolini piarista kollégium története (1642-1710).* Budapest 1933.

¹³⁴ Szelényi Ödön: *Régi nevelőintézetek a Szepességen.* In: KSZM 1915, 16-23.

Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948. (Általánosan képző középiskolák)*. (Budapest 1988).

A 15-17. századi külföldi egyetemjárással kapcsolatos tanulmányok: Divéky Adorján: *Szepességi tanulók a krakkói egyetemen (1400-1550)*.¹³⁵ A Thurzó-alapítvány segítségével Wittenbergben tanult lőcsei diákok leveleit városukhoz a lőcsei városi levéltár anyagából Katona Tünde és Latzkovits Miklós tette közzé: *Lőcsei stipendiánsok és literátusok* (Szeged 1990).

A 19. században már működött tanítóképző intézetekről történeti jellegű feldolgozás a szepeshelyi római katolikus tanítóképzőről született Szemann Jánostól: *A szepeshelyi római katolikus tanítóképző intézet története* (Budapest 1912) – az iglói állami tanítóképző intézetről 1897-ben megjelentetett kötet címe ellenére kevésbé történeti jellegű. A tanítóegyesület történetéről megjelent szakmunkák: Róth Márton – Lóvy Mór: *A Szepesi Tanító-Egyesület 60 éves története* (Igló 1896) és Berwaldszky Kálmán: *A Lőcsevidéki Róm. Kath. Néptanító-Egyesület története* (Igló 1908).

X. Művészettörténet

A Szepességi művészettörténeti kutatások első átfogó alkotása a 20. század elején jelent meg: *Szepesvármegye művészeti emlékei*. Szerk. Vajdovszky János. Mindhárom kötetet a Szepesmegyei Történeti Társulat felkérésére Divald Kornél írta: *Építészeti emlékek – Szobrászat és festészet – Iparművészeti emlékek* (Budapest 1905-1906-1907). Ezt követően a Műemlékek Országos Bizottsága megbízásából térképezte fel 16 felvidéki vármegye műemlékeinek állapotát, de munkáját a háború után már nem tudta befejezni. Kéziratban meglévő műemléki topográfiáját az Országos Műemlékvédelmi Hivatal adta ki egy 1999-es reprezentatív kiállítás alkal-

mából: *A „szentek fuvarosa”: Divald Kornél felsőmagyarországi topográfiája és fényképei, 1900-1919*.¹³⁶ A kötetben Szepes vármegye anyaga a 307-393. lapokon található. Divald művészettörténeti feltáró és gyűjtő munkájának tapasztalatairól *Felvidéki séták* című kötetében is beszámolt: ennek első hat fejezete teljes egészében a Szepességre vonatkozik.¹³⁷ Divald Kornélnak *A felsőmagyarországi renaissance építészet* című tanulmánya (Budapest 1900) is főleg Szepes és Sáros megyei példaanyagot hoz fel.

Válogatás az egyes műemlékekhez, városokhoz kapcsolódó művészettörténeti irodalomból: Lőcsével kapcsolatos: Henszlmann Imre: *Lőcsének régiségei* (Budapest 1878). – Kompanyik Coelestin: *A Sz. Jakabról címzett lőcsei plébánia templom rövid leírása* (Lőcse 1891). Steinhausz László: *Lőcse szabad királyi város székháza*.¹³⁸ – Bal Jeromos: *A lőcsei minorita templom*.¹³⁹ Újabban Baranyai Béláné adott ki ismeretlen forrásokat a lőcsei minorita templom építésével kapcsolatban.¹⁴⁰ Késmárkról: Babura László: *A késmárki gót templom*. (1886, a Szepesi Lapokban) – Bruckner Győző: *Késmárk szabad királyi város műemlékei* (Eperjes 1908). Szepeshelyről: Horváth Viktor: *Szent Márton püspökről címzett szepesi székesegyház* (Lőcse 1885). Toporcáról: Myskovszky Viktor: *A toporci templom Szepesmegyében*.¹⁴¹

A középkori szepesi festészet számos művészettörténeti tanulmány tárgya: a 19. században Ipolyi Arnold¹⁴² és Vajdovszky János írt róla,¹⁴³ e témát a 20. században Csánky Dénes és Jendrassik Borbála foglalta össze monografikus jelleggel: Csánky Dénes: *Szepeshelyi táblaképfestészet a XV-XVI. században*,¹⁴⁴ Jendrassik Borbála: *Szepes vármegye középkori falképei* (Budapest 1938). Újabban Lajta Edit,¹⁴⁵ Végh János¹⁴⁶ és Détsy Mihály¹⁴⁷ közleményei jelentek meg e témakörben.

A szárnyasoltárművészetről és Lőcsei Pál mester működéséről is Divald Kornél publikált

¹³⁵ In: KSZM 1909, 89-98.

¹³⁶ Szerk. és Divald Kornél kéziratát sajtó alá rendezte Bardoly István. A képanyagot válogatta, szerk. Cs. Plank Ibolya. Budapest 1999.

¹³⁷ Első kiadása: Budapest 1925, továbbiak: 1926, 1928, a negyedik kiadás napjainkban: Miskolc 1999.

¹³⁸ Budapest 1898, különlenyomat az Építő Iparból.

¹³⁹ In: KSZVM 1910, 152-163.

¹⁴⁰ Baranyai [Béláné] H.: *Beiträge zur späteren Baugeschichte der alten Minoritenkirche in Leutschau. Neu gefundene Zeichnungen und Schriftquellen*. In: Acta Technica Academiae Scientiarum Hungaricae 1979, 103-141.

¹⁴¹ In: Archeológiai Értesítő 1893, 239-249.

¹⁴² Ipolyi Arnold: *A középkori magyar festészet emlékeiből. A szepesváraljai XIV. századi falfestmény*. Pest 1864.

¹⁴³ Vajdovszky János: *A lőcsei Szent Jakab-templom szentély-falfestményeinek értelmezése*. In: SzTT Évkönyve 1886, 29-46.

¹⁴⁴ In: Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évkönyve 8. kötet. 1935-36. Budapest 1937, 3-100. – Ugyanő: *Tanulmányok a szepességi táblaképfestészet XVI. századi történetéből*. In: Magyar Művészet 1937, 338-348. Ugyanő: *A szepesi és sárosi táblaképfestészet 1460-ig. Az emléktárgy leírásával és képes bemutatásával*. Budapest 1938.

¹⁴⁵ Lajta Edit: *Az Ecclesia és Synagoga ábrázolása a középkori művészetben. A zsegrai templom freskója...* In: Művészettörténeti Értesítő 1961, 145-165.

¹⁴⁶ Végh János: *Ismeretlen Szent Katalin sorozat a Szepességből*. In: Művészettörténeti Értesítő 1964, 79-88.

¹⁴⁷ Détsy Mihály: *Adatok a lőcsei Bernát festő egy művéről 1519-ből*. In: Művészettörténeti Értesítő 1982, 225-226.

művészettörténeti tanulmányokat: *Felső-Magyarország gótikus szárnyasoltárai*¹⁴⁸ és *Lócsei Pál mester és köre*,¹⁴⁹ majd Kampis Antal: *Lócsei Pál mester*.¹⁵⁰ Az újabb magyarországi művészettörténeti szakirodalom e témakörben nagyrészt Végh János nevéhez kötődik: *Karcsú és zömök figurák a lócsei főoltáron. Pál mester és a blaubeureni oltár*¹⁵¹ – *Egy motívum útja Rogier van der Weydentől Lócsei Pálig*¹⁵² – *Pál mester Jézus születése-oltárának viszontagságai*¹⁵³ – *Szólómotívum a lócsei főoltár predelláján*.¹⁵⁴ Az egykori menedékkői (lócsei) oltárral is foglalkozott tanulmányában.¹⁵⁵ Más hazai és külföldi kutatók közleményei még e témában: Vojtech Tilkovszky: *Pál mesterről és a lócsei főoltár keletkezéséről*,¹⁵⁶ Eva Trajdos: *A krakkói Wit Stoss műhely hatása a szepességi és a szlovákiai művészetre*,¹⁵⁷ Poszler Györgyi: *„Kisvárosi és falusi Mária-oltárok.” Adalékok a szmrecsányi főoltár mesterének működéséhez*,¹⁵⁸ Kerny Terézia: *A szepeshelyi szárnyas oltárokról*,¹⁵⁹ Endródi Gábor: *A leibici Szent Borbála- és Magdolna-oltár*¹⁶⁰ és ugyanó: *Kommentárok Pál mesterhez*.¹⁶¹

A középkori szepesi ércművesek munkásságát Pajdussák Máté vizsgálta: *Iglói ércművesek a középkorban* (Igló 1907 után) és *Szepesmegye középkori ércöntvényei és azok mesterei*.¹⁶² Középkori pecsétkészítő és szepesi alispán volt a tárgya Berwaldszky Kálmán tanulmányának: *A sienai eredetű Gallicus család és művészete. Adatok az Anjoukorbéli magyar kézművesség történetéhez* (Igló 1908). A két háború között iparművészeti témával Mihalik Sándor foglalkozott: *Adatok a felvidéki ötvösség történetéhez. A lócsei eredetű Novoszady család svédországi szereplése* (Pécs 1935). Szepesi anyagot is tartalmazó adattár: Kőszeghy Elemér: *Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. Merkzeichen der*

Goldschmiede Ungarns vom Mittelalter bis 1867 (Budapest 1936).

A szepesi modern festészet témakörét egy 1933-as és egy 1937-es budapesti kiállításra készült katalógus is felölelte: Kőszeghy Elemér: *Bildnismalerei in der Zips*¹⁶³ és *Szepesi művészek a XIX-XX. században*.¹⁶⁴

XI. Szepességi irodalom

Weber Samuel írt nagyrészt 17. protestáns századi egyházi írókról: *Id. Buchholtz György és kora. 1643–1724*¹⁶⁵ és *Szepességi írók az ellenreformációig*.¹⁶⁶ A 17-18. századi szepesi iskolákra is vonatkoznak a magyarországi jezsuita, piarista, és protestáns iskolai színházaság dokumentumait feltáró adattárak, mindegyik gazdag szakirodalmi utalással: Staud Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színházaság forrásai I-III. kötet. 1561-1773.* (Budapest 1984-1988).¹⁶⁷ – Varga Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színházaság forrásai és irodalma* (Budapest 1988) Készmárkról, Lőcséről és Szepesolaszról, Kilián István: *A magyarországi piarista iskolai színházaság forrásai és irodalma 1799-ig* (Budapest 1994) pedig Podolinról tartalmaz adatokat.

A modernebb kor irodalmával kapcsolatosan két különböző témakört kell érintenünk: a Szepességen létrejött német nyelvű irodalom problematikáját ill. a Szepességről szóló magyar nyelvű irodalom kérdését. Földessy Gyula: *Egy nagy szepesi költő* című tanulmányában (Budapest 1936) Lám Frigyesnek (Friedrich Lamnak) főleg *Zipsertreue, Marie* és a *Popperwasser* című kötetét méltatta: olyan költészet ez, amelyben a Szepesség minden szépségével jelen van. Maga Lam Alexander Béla

¹⁴⁸ In: Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évkönyve 3. kötet, 1921-23. (Szerk. Petrovics Elek). Budapest 1924, 17-31.

¹⁴⁹ In: Magyar Művészet 1928, 742-760.

¹⁵⁰ In: Archaeologiai Értesítő 1934, 66-96.

¹⁵¹ In: Annales de la Galerie Nationale Hongroise – A Magyar Nemzeti Galéria évkönyve. Budapest 1991. (Szerk. Takács Imre etc.). 107-112.

¹⁵² In: Művészettörténeti Értesítő 1995, 19-42.

¹⁵³ In: Ars Hungarica 23. 1995. 2. sz. 205-214.

¹⁵⁴ In: Ars Hungarica 25. 1997. 1-2. sz. 117-132.

¹⁵⁵ Végh János: *A menedékkői (lócsei) Jézus születése-oltár szekrényfiguráinak egykori elrendezése.* In: Művészettörténeti Értesítő 1999, 23-37.

¹⁵⁶ In: Művészettörténeti Értesítő 1961, 175-186.

¹⁵⁷ In: *Tanulmányok a szocialista országok művészettörténeti kutatásaiból.* Budapest 1977, Szépművészeti Múzeum, 85-95.

¹⁵⁸ In: Annales de la Galerie nationale hongroise 1991 (ld. 152. sz. jegyzet), 97-102.

¹⁵⁹ In: Ars Hungarica 28. 2000. 1. sz. 27-36.

¹⁶⁰ In: Művészettörténeti Értesítő 2003, 247-262.

¹⁶¹ In: Annales de la Galerie Nationale Hongroise – A Magyar Nemzeti Galéria évkönyve 1997-2001. Budapest 2002. (Szerk. Király Erzsébet). 37-58.

¹⁶² In: SzTT Évkönyve 1909, 65-101.

¹⁶³ *Katalog der Zipser Portretausstellung, veranst. von der Zipser historischen Gesellschaft.* Budapest 1933.

¹⁶⁴ *A Szepesi Szövetség képzőművészeti kiállítása a Nemzeti Szalon Művészeti Egyesület termeiben... 1937. március 11-29.* (Katalógus). Budapest 1937.

¹⁶⁵ In: Protestáns Szemle 1892, 378-397, 546-576.

¹⁶⁶ In: Protestáns Szemle 1897, 592-606.

¹⁶⁷ I. kötetben található a Szepeshelyen, (453-463.), a II. kötetben a lócsei jezsuita gimnáziummal kapcsolatos adatközlés (437-460).

költészetét tárgyalta,¹⁶⁸ ill. a gründlerok irodalmát mutatta be,¹⁶⁹ Loisch pedig Rudolf Weber,¹⁷⁰ Ernst Lindner¹⁷¹ költészetét és a felsőszepesi költők műveit.¹⁷² Átfogó tanulmányokat tett közzé a szepesi német népköltészet területén Schmidt Gizella,¹⁷³ Mattyasovszky Erzsébet,¹⁷⁴ és a szepességi népmondák témáját is többen vizsgálták.¹⁷⁵

A magyar regényirodalomban két legismertebb szepességi téma Lőcséhez kötődik: Jókai Mór 19. század végi romantikus történelmi regénye, *A lőcsei fehér asszony* (első kiadása Budapest 1884-1885) és Mikszáth Kálmánnak ugyanabban a korban játszódó történelmi regénye, *A fekete város* (első kiadása Budapest 1911). Az első már harminc, a második harminchat magyar nyelvű kiadást ért meg. *A lőcsei fehér asszony*hoz, Lőcse kapitulációjának kérdéséhez a Rákóczi-kor végén történelmi tanulmányok is kapcsolódnak:

Thaly Kálmántól,¹⁷⁶ Szmollény Nándortól,¹⁷⁷ Förster Rezsőtől,¹⁷⁸ Szabady Bélától,¹⁷⁹ Hajnóczy R. József pedig Jókai Mór Szepességben tett útjával foglalkozott.¹⁸⁰ Szepességi vonatkozású magyar irodalomtörténeti tanulmányok még: Czeizel János: *Dayka Gábor lőcsei tartózkodása*,¹⁸¹ Szelényi Ödön: *A Szepesség a magyar irodalomban*¹⁸² és Szalatnai Rezső: *A lőcsei élmény irodalma*.¹⁸³ Szalatnai Rezső 1938-ban írt Lőcse történetéről irodalmi esszét, a városnak még nyomokban meglévő magyar kultúráját is megidézve.¹⁸⁴ Szepesi N. Vilmostól *Az ősi Szepesség* című kötet (Budapest 1943) hasonló szellemű, esszé-stílusban megírt kulturális földrajz, sok művelődéstörténeti, irodal-

mi, művészettörténeti áttekintéssel a Szepességről, ugyanakkor reagálás is az első világháború utáni két évtized szepességi politikai viszonyaira. A magyar irodalom helytörténeti kézikönyve Erős Zoltántól a *Magyar irodalmi helynevek A-tól Z-ig* (Budapest 1985, 2. bővített kiadása 1995): tartalmazza azokat a szepességi városokat is, ahol valamely neves magyar író megfordult vagy amelyről alkotása született.

XII. Nyelvészet

A 20. század elején „A magyarországi német nyelvjárások” sorozatban számos közlemény jelent meg, köztük szepességi vonatkozásúak a következők: Lersch Ernő: *A gründler nyelvjárás alaktani sajátosságai* (Kassa 1904) – Mohr Győző: *A gölnicbányai nyelvjárás hangtani sajátosságai* (Kassa 1902) – Zacher György: *A "podolini" nyelvjárás hangtani sajátosságai, egybevetve az újfelnémet irodalmi nyelvvél* (Dés 1906) és Gréb Gyula: *A szepesi felföld német nyelvjárása* (Budapest 1906). Összefoglaló tanulmányt a szepesi német nyelvjárások kutatásáról Weber Arthur írt.¹⁸⁵ Gréb Gyula szepesi német tájszótár összeállítását tervezte, és 1916-ban mutatványt közölt róla.¹⁸⁶ A *Zipser Wörterbuch* a második világháború idején már befejezett mű, amelynek egy részét, a szepességi német növényneveket Gréb önálló kötetben ki is adta.¹⁸⁷ A kiemelkedő nyelvész és néprajzkutató további közleményei e témában: *A legrégebb szepesi tájszólásos nyelvmemlék*¹⁸⁸ – *A szepesi németek nyelve és eredete*¹⁸⁹ – *Bildliches in der Zipser Mundart*.¹⁹⁰

¹⁶⁸ Lam, Friedrich: *Béla Alexander (1858-1906). Ein Zipser Mundartdichter*. In: Festschrift für Gideon Petz... Hrsg. von Jakob Bleyer, Heinrich Schmidt und Theodor Thienemann. Budapest 1933. (Német filológiai dolgozatok 60.)

¹⁶⁹ Lám Frigyes: *A gründlerok irodalma*. Budapest 1926.

¹⁷⁰ Loisch, Johann: *Rudolf Weber. Ein Zipser Volksdichter*. Mit Webers schönsten Gedichten hrsg. vom Zipser-Verein in Budapest. (Budapest 1925)

¹⁷¹ Loisch, Johann: *Ernst Lindner*. Budapest 1928.

¹⁷² Loisch János: *Felsőszepesi költők*. (A Szepesség című emlékkönyvben, Budapest 1926.)

¹⁷³ Schmidt Gizella: *Szepesi német népdalok és népies énekek*. In: KSZM 1918, 1-31, 57-77.

¹⁷⁴ Mattyasovszky Erzsébet: *A szepesi német nyelvjárás műköltészete*. In: KSZM 1923, 5-62.

¹⁷⁵ Gréb Gyula: *A kakaslomnici Várhegyről szóló monda és változatai*. In: KSZM 1916, 47-61. -Ugyanő: *Schmecks és Huschwaai*. In: KSZM 1919, 1-26. – Mativkó Bertalan: *Szepességi népmonda*. In: Ethnografia 1890, 261-272.

¹⁷⁶ Thaly Kálmán: *A lőcsei fehér asszony*. In: Századok 1909, 449-471.

¹⁷⁷ Szmollény Nándor: *Egyetmást a lőcsei fehér asszonyról*. Szeged 1905.

¹⁷⁸ Förster Rezső: *A lőcsei fehér asszony történeti alakja*. Budapest 1933.

¹⁷⁹ Szabady Béla: *A lőcsei fehér asszony Jókai Mór és a történelem megvilágításában*. Győr 1938. (Különlenyomat a Győri Női Felső Kereskedelmi Iskola 1937-38. évi értesítőjéből).

¹⁸⁰ Hajnóczy R. József: *Jókai Szepesben. Irodalomtörténeti rajz*. Lőcse 1925.

¹⁸¹ In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1905, 29-51.

¹⁸² In: *Emlékkönyv a Szepesi Szövetség 10 éves fennállása alkalmából*. Szerk. Mohr Győző. Budapest 1930, 180-193.

¹⁸³ In: *Korunk* 1938. 3. sz. 264-266.

¹⁸⁴ Megjelent a *Tátra-almanach. Szlovenszkói városképek* című kötetben, Bratislava-Pozsony 1938, 183-215. (A kötetben Kassa, Érsekújvár, Eperjes, Losonc, Lőcse kultúrájáról jelentek meg esszék.) – Újabb kiadása: *Szlovenszkói városképek*. Miskolc 1999.

¹⁸⁵ Weber Arthur: *A szepesi nyelvjárás tanulmányozás története*. In: KSZM 1916, 1-46.

¹⁸⁶ Gréb Gyula: *A szepesi német tájszótár*. [Budapest 1916.]

¹⁸⁷ Gréb, Julius: *Zipser Volkspflanzen*. (Budapest?) 1943. (A mű címlapja hiányzik, előszava Aszódon kelt.)

¹⁸⁸ In: *Emlékkönyv a Szepesi Szövetség tízéves fennállása alkalmából*, 168-175.

¹⁸⁹ Különlenyomat a *Szepesség* című emlékkönyvből, Budapest 1926.

¹⁹⁰ In: *Festschrift für Gideon Petz* (ld. a 168. jegyzetnél).

Az 1960-1970-es években Gárdonyi Sándor kutatása szomolnoki jogi források alapján a szepességi német hivatali nyelvet,¹⁹¹ valamint a szomolnoki bányászok nyelvét is.¹⁹² A szepességi szlovák nyelvvel foglalkozott: Gregor Ferenc: *Einige Bemerkungen über Sprache und Quellen des slowakischen Wörterbuches von Lechnitz*¹⁹³ és Udvari István: *Mária Terézia-korabeli Szepes és Zemplén-megyei szlovák nyelvű bevallások lexikai hungarizmusai*,¹⁹⁴ a szepességi lengyel nyelvvel: Földes László: *Telekrendszer és ragadványnév-szisztéma egy szepességi gorál faluban*.¹⁹⁵

XIII. Könyvtörténeti vonatkozásban néhány szepességi vonatkozású tanulmányt emelhetünk ki: Fodor Adrienne közleményét a középkori lechnitzi kolostor könyvtáráról,¹⁹⁶ Holl Béla: *A podolini piaristák első könyvtárlásai (1646-1658)*.¹⁹⁷ Egy forráskiadás a lőcsei polgárok hagyatékában lévő könyvanyagról (66 könyvhagyaték főleg a 17. századból) a *Magyarországi magánkönyvtárak sorozatban* jelent meg (Szeged 1992).¹⁹⁸ Könyvtörténeti témában a *Közlemények Szepes vármegye múltjából* folyóirat két fontos közleménye: Iványi Béla: *Könyvek és képek a Szepességben a 16-18. században*¹⁹⁹ és Hajnóczi Iván: *A 300 éves lőcsei nyomda*.²⁰⁰

A lőcsei könyvnyomtatásról újabb szakirodalom Pavercsik Ilonától: *A lőcsei Brewer-nyomda története a XVII-XVIII. században*²⁰¹ és *A lőcsei könyvillusztrálás a 17-18. században*.²⁰²

XIV. A Szepesség kultúrtörténete szempontjából figyelembe lehet venni a szepesi származású vagy a Szepességen is működött jelentős tudósok személyét. Német nyelven a híres szepesiekről két hazai munka is megjelent: Jakob Melzertől a *Biographien berühmter Zipser* (Kassa 1833) és Samuel Weber: *Ehrenhalle verdienstvoller Zipser des XIX. Jahrhunderts 1800-1900* (Igló 1901). E tematikabekapcsolása a bibliográfiába igen messzire vezetne, ezért csak néhány tudománytörténeti művet, közlést emelek ki a jeles gazdasági szakíróról, Berzeviczy Gergelyről,²⁰³ a pedagógus és filozófus Johann Genersichről,²⁰⁴ a kultúráközvetítő Karl Georg Rumyról,²⁰⁵ a matematikus Josef Pezvalról,²⁰⁶ a tudós testvérpár-ról, a jelentős földrajztudós Hunfalvy Jánosról²⁰⁷ és a magyar nyelvész és etnográfus Hunfalvy Pálról,²⁰⁸ az 1848-as forradalom jeles kultúrpolitikusáról és később iglói pedagógusról, Tavasi Lajosról.²⁰⁹ Hunfalvy Pálnak visszaemlékezései is megjelentek *Emlékezés Késmárkra* címmel (Pest 1873).

¹⁹¹ *Das Stadtbuch von Schmöllnitz. Beiträge zur Geschichte der deutschen Kanzleisprache in der Slowakei*. In: Német filológiai tanulmányok – Arbeiten zur deutschen Philologie II. Debrecen 1966, 109-138. – II. része: *Das Stadtwissbuch von Schmöllnitz (1594-1730)*... In: ugyanott, III. Debrecen 1968, 5-38.

¹⁹² Gárdonyi Sándor: *Die Bergmannsprache von Schmöllnitz im 15-17. Jahrhundert*. In: ugyanott, V. Debrecen 1970, 5-33. – Ugyanott, VI. Debrecen 1972, 5-26.

¹⁹³ In: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1958, 325-346.

¹⁹⁴ Nemzetközi Szlavisztikai Napok (3.) Szombathely 1988, 429-439. – Udvari Istvánnak további, kisebb közleményei: *18. századi adatok a szepességi gorálok névszótárához*. In: Névtani értesítő 16. 1994, 39-43. – Németül: *Angaben aus dem 18. Jh. zum Namentwörterbuch der Zipser Goralen*. In: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 39. 1994. 3-4. sz. 375-381. – Udvari István: *Szepes és Zemplén vármegyei úrbérendező konskriptorok nevei*. In: Névtani értesítő 16. 1994, 35-39.

¹⁹⁵ In: *Etnographia* 1970, 578-597.

¹⁹⁶ *Die Bibliothek der Kartause Lechnitz in der Zips vor 1500: Geschichte und Buchbestandsrekonstruktion*. In: *Armarium. Studia ex historia scripturae... Studien aus der Geschichte der Schrift...* Hrsg. von Piroska Dezsényi Szemző, László Mezey. Budapest 1976, 49-70.

¹⁹⁷ In: *Piaristák Magyarországon 1642-1992. Rendtörténeti tanulmányok*. Szerk. Holl Béla. Budapest 1992, 58-88.

¹⁹⁸ *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588-1721*. Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. A lőcsei könyvanyag leírása: 227-326.

¹⁹⁹ In: *KSZM* 1912, 69-78.

²⁰⁰ In: *KSZM* 1914, 74-82.

²⁰¹ I-II. rész. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979* (Szerk. Németh Mária). Budapest 1981, 353-408 és ugyanott 1980. Budapest 1982, 349-473.

²⁰² In: *Művészettörténeti Értesítő* 1982. 3. sz. 195-206.

²⁰³ Gaal Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*. Budapest 1902. és H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763-1795)*. Budapest 1967.

²⁰⁴ Szelényi Ödön: *Genersich János*. In: *KSZM* 1914, 31-73, 113-139. – Farkas Géza: *Johann Genersich, ein Philosoph und Pädagoge aus der Zips*. In: *Zur Geschichte der ungarndeutschen Philosophie*. Budapest 1998, 59-76.

²⁰⁵ Kőrösy László: *Rumy Károly György élete*. Budapest 1880.

²⁰⁶ Erményi Lajos: *Pezval József élete és érdemei*. Budapest 1906. – Ugyanó: *Pezval József mint humorista*. In: *KSZM* 1914, 146-154. – Seress János: *Pezval József*. Budapest 1954.

²⁰⁷ Szabó József: *Hunfalvy János*. Budapest 1980. (A múlt magyar tudósai)

²⁰⁸ Hunfalvy Pál: *Napló, 1848-1849*. Budapest 1986. – Domokos Péter: *Hunfalvy Pál*. Budapest 1986. (A múlt magyar tudósai) – Heverdle László: *Adalékok Hunfalvy Pál életéhez: tudományos tevékenységének eszmei előképei 1850-ig*. Szombathely 1998.

²⁰⁹ *Tavasi Lajos válogatott pedagógiai művei*. Összeáll. bev. jegyz. ell. Oroszné Murvai Margit. Budapest 1955. – *Nevelési emléklapok*. Szerk. és kiad. Tavasi Lajos. Pest 1846-1848. (A 6. füzet 1848-ból hasonló kiadásban is megjelent, Budapest 1977; melléklete: Orosz Lajos: *Tavasi Lajos és az első egyetemes tanítógyűlés.*)

XV. Az orvostörténeti munkák többnyire kisebb terjedelműek, pld.: Weber Samuel: *A gyógyászat első nyomai a Szepességen*²¹⁰ – Zimmermann Frigyes: *A lőcsei pestiskönyvről*²¹¹ – Venczkó János: *Az 1831. évi kolerajárvány a Szepességen. (A mindszei parasztmozgalmak)*²¹² – Tátray Gergely: *Szepesvármegye közegészségügyi viszonyainak rövid vázlata*²¹³ – Lox Sándor: *A Szepesi Orvos-Gyógyszerész-Egylet 25 évi működésének rövid vázlata. 1867-1892.* (Lőcse 1893). Az összefoglaló orvostörténeti munkák közül a Magyar-Kossa Gyula által összeállított *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből* III-IV. kötetét (Budapest 1931-1940) érdemes kiemelni, amely címe szerint is *Adattár 1000-tól 1800-ig*, és igen sok lőcsei, késmárki és egyéb szepességi adatközlést, forrásismertetést tartalmaz.

XVI. Végül néhány Szepességre vonatkozó természettudományi művet sorolunk fel, amelynek történeti vonatkozása is van (a természettudományos közlemények száma ennél jóval nagyobb) és néhány tanulmányt a Tátrához kapcsolódó történeti irodalomból, az útleírásokat természetesen nem érintve. Roth Samu írt *A Magas-Tátra déli oldalának hajdani jégáraitól*²¹⁴ ill. *Adatok a kőszáli kecskének és a jávorszarvasnak a Szepességen való hajdani előfordulásaihoz.*²¹⁵ Pethő Gyula: *A szepesi havasok első leírója és a lomnici csúcs leírója*²¹⁶ – Kolbenheyer Károly: *A Tátra-irodalom történetéhez*²¹⁷ – Posewitz Tivadar: *A Tátra régi kutatói* (Igló 1913). A *Régibb Tátrairodalom* sor-

ozatot is Posewitz Tivadar szerkesztette, amelyben Jakob Buchholtz, Andreas Jonas Czirbesz 18. századi leírásait ill. saját közleményeit jelentette meg (Késmark-Lőcse 1899-1902). Divald Károlyról és a Tátra első fényképeiről nemrég a kecskeméti Magyar Fotográfiai Múzeum adott ki önálló kötetet.²¹⁸

Posewitz Tivadar állította a Tátra fejlesztésében nagy szerepet játszó egyesület történetét: *A Magyarországi Kárpát Egyesület története 1873-1898* (Igló 1898). A Magyarországi Kárpát Egyesület – amelynek évkönyveiben ezen kívül is található történeti jellegű közlemények – tevékenységének pozitív gazdasági hatásával újabban Vesztróczy Zsolt foglalkozott.²¹⁹ Az erdészettörténeti kutatás Magyarországon nemrég meghonosodott területén két szepességi könyvet emelhetünk ki: az „Erdészettörténeti közlemények” sorozatban jelent meg Bartha Dénes: *Itt tó van a Tátra ölnén...* (Budapest – Sopron 1994) és Oroszi Sándor: *Nagyszerű vidék az a szepesi erdőség...: vademecum erdészek számára* (Budapest 1996) című műve.²²⁰

Végül egy átfogó jellegű adattárat kell kiemelni, Réthly Antal terjedelmes meteorológia-történet kiadványait, amelyek a Szepességről is sok adatot tartalmaznak: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig* (Budapest 1962) – *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1701-1800-ig* (Budapest 1970) – *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1801-1900-ig* (I-II. kötet, Budapest 1998).

²¹⁰ In: A szepesi orvos- és gyógyszerészegylet évkönyve az 1898. egyleti évre. Késmark 1899.

²¹¹ In: Természettudományi Közlöny 1933, 977-978.

²¹² In: KSZM 1910, 193-204.

²¹³ In: *Szepesi emlékkönyv...* (ld. a 6. sz. jegyzet), 245-256.

²¹⁴ In: Földtani Közlöny 1885, 9-31.

²¹⁵ In: Természettudományi Közlöny 17. kötet, 1885, 505. laptól.

²¹⁶ In: Természettudományi Közlöny 31. kötet 1899, 729. laptól.

²¹⁷ In: Magyarországi Kárpát Egyesület I. évkönyve, Kassa – Késmark 1874.

²¹⁸ Cs. Plank Ibolya – Kolta Magdolna – Vannai Nándor: *Divald Károly fényképész és vegyész üvegműcsarnokából Eperjesen: a Divaldok és a Magas Tátra első képei.* Kecskemét 1993. (A magyar fotográfia történetéből 2.)

²¹⁹ *A Magyarországi Kárpát Egyesület szerepe Szepes megye gazdasági felzárkózásában (1873-1918).* In: Honismeret 28. 2000. 4. sz. 87-93.

²²⁰ Kiseb közlemény e tárgyban: *Adalékok Szepesvármegye erdőgazdaságának történetéhez.* In: Erdészeti lapok 1913, 492-499.

Deutschsprachige Publikationen zur Geschichte der Zips

Wenngleich es in der Geschichtsschreibung über die Slowakei immer noch etliche Defizite gibt, wurden sowohl von slowakischer und ungarischer als auch von deutscher und österreichischer Seite seit geraumer Zeit eine Reihe von interessanten und wichtigen Veröffentlichungen vorgelegt, die sich mit der vielfältigen multiethnischen und multilingualen Geschichte der Zips beschäftigen; aber auch bereits in vergangenen Jahrhunderten entstand eine durchaus beachtliche Zahl deutschsprachiger Publikationen zur Zips. Der nachfolgende kleine Literaturbericht erhebt daher selbstverständlich keinen Anspruch auf Vollständigkeit, was im Rahmen des vorliegenden Buches auch gar nicht intendiert ist, sondern bietet vielmehr zur raschen Orientierung eine Auswahl wesentlicher Werke aus mehreren Jahrhunderten.

Dass die deutsche Sprache in der Slowakei traditionell eine herausragende Rolle spielt, ist hinlänglich bekannt und vielfältig dokumentiert.¹ So verwundert es auch kaum, dass in der unlängst erschienen Bibliographie zur *Kanzleisprachenforschung im 19. und 20. Jahrhundert*, die 1.028 Arbeiten erfasst, Untersuchungen zu deutschsprachigen Kanzleien in der Slowakei mit immerhin 184 Belegen zwar deutlich nach Arbeiten über Kanzleien in Deutschland (438 Belege) aber weit vor sprachhistorischen Darstellungen zu deutschsprachigen

Kanzleien in Tschechien (106) und Polen (100), oder gar Rumänien (32) und Ungarn (31) rangiert.² Wie bereits mehrfach an anderer Stelle ausführlich dokumentiert, wurde ein großer Teil der aus dem Gebiet der heutigen Slowakei stammenden Texte seit dem 14. Jahrhundert auf Deutsch geschrieben.³ Die deutschsprachige Schriftlichkeit ist, im Verhältnis zur zahlenmäßig geringen deutschen Bevölkerung in der Slowakei, von erheblicher Bedeutung. Die ältesten urkundlichen Überlieferungen wurden, wie in ganz Mitteleuropa, in lateinischer Sprache verfasst, aber bereits aus dem 14. Jahrhundert liegen eine Reihe von deutschsprachigen Texten vor. Seit dem 15. Jahrhundert gab es eine kontinuierliche deutschsprachige Überlieferung und spätestens im 16. Jahrhundert wurde Deutsch in vielen Kanzleien die dominante Sprache der rechtlichen und administrativen Kodifizierung. In den Orten, in denen Deutsche einen größeren Anteil an der Gesamtbevölkerung hatten, wie z.B. in Preßburg (Bratislava) und der Zips, blieb die deutsche Sprache bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, mancherorts auch noch im 19. und 20. Jahrhundert, die Sprache der Kanzleien.

Für die Städte des Mittelalters und der Frühen Neuzeit waren auch in der Slowakei Chroniken charakteristisch. In den Stadtchroniken wurden Vermögensverhältnisse der Stadt und ihrer

* Prof. Jörg MEIER. Universitätsdozent für Germanistische Linguistik am Institut für deutsche Sprache und Kultur an der Universität in Leiden. Er beschäftigt sich mit der deutschen Philologie, der historischen Textlinguistik, etc. Ausserdem befasst er sich mit der Sprache und Geschichte der Zipser Deutschen. Zur Zeit beteiligt er sich am Forschungsprojekt zum Thema der Deutschsprachigen Handschriften und Dokumente des Mittelalters und der Frühen Neuzeit in slowakischen Archiven.

¹ GREULE, Albrecht und MEIER, Jörg (Hrsg.): *Deutsche Sprache in der Slowakei : Bilanz und Perspektiven ihrer Erforschung*. Wien 2003. PIIRAINEN, Ilpo Tapani und MEIER Jörg (Hrsg.): *Deutsche Sprache in der Slowakei II : Geschichte, Gegenwart und Didaktik*. Wien 2004 [erscheint].

² MEIER, Jörg und ZIEGLER, Arne: *Kanzleisprachenforschung im 19. und 20. Jahrhundert : Eine Bibliographie. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung 2)*. Wien 2002. DIESELBE: Die Anfänge deutschsprachiger Kanzleien in Europa : Ein Überblick, in: Jörg Meier und Arne Ziegler (Hrsg.): *Die Anfänge deutschsprachiger Kanzleien in Europa. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung 4)*. Wien 2004 [erscheint].

³ MEIER, Jörg: Kommunikationsbereiche und Textsorten des Frühneuhochdeutschen in der Slowakei, in: Carola L. Gottzmann und Petra Hörner (Hrsg.): *Studien zu Forschungsproblemen der deutschen Literatur in Mittel- und Osteuropa. (Deutsche Literatur in Mittel- und Osteuropa 1)*. Frankfurt/M.; Berlin; Bern; New York; Paris und Wien 1998, S. 149–168. DERSELBE: Deutsche Fachprosa des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit in slowakischen Archiven, in: Gisela Brandt (Hrsg.): *Historische Soziolinguistik des Deutschen IV. Soziofunktionale Gruppe – kommunikative Anforderungen – Sprachgebrauch. Internationale Fachtagung Rostock 13.–16.09.1998 (Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik 372)*. Stuttgart 2000, S. 155–170. DERSELBE: Deutschsprachige Handschriften und Dokumente des Mittelalters und der Frühen Neuzeit in slowakischen Archiven : Bericht über ein interdisziplinäres Projekt, in: Hildegard Bokova (Hrsg.): *Die Erforschung des Frühneuhochdeutschen in Böhmen, Mähren und der Slowakei. (Schriften zur diachronen Sprachwissenschaft)*. Wien 2004, S. 77–89. MEIER, Jörg (Hrsg.): *Kulturgeschichte der Deutschen in der Slowakei : Von den Anfängen bis zum Zweiten Weltkrieg. (Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. N.F.)*. Köln; Weimar und Wien 2004 [erscheint].

Einwohner, Erbangelegenheiten der einzelnen Familien sowie wichtige Ereignisse (Brände, Naturkatastrophen, Verbrechen) beschrieben. In großer Zahl und über viele Jahrhunderte hinweg sind Chroniken in der Slowakei überliefert. Mit der Chronik von Georgenberg (Spišská Sobota) beginnt im 15. Jahrhundert die Chronistik in der Zips, die in weiteren Jahrhunderten große Bedeutung erlangte. Vor allem im 16. und 17. Jahrhundert entwickelte sich die Zipser Chronistik, die interessante Begebenheiten der ungarischen und lokalen Geschichte verzeichnete und bis heute eine wichtige Quelle darstellt. Der aus der Umgebung von Konstanz (Constanþa) stammende Konrad Sperfogel (nach 1537 in Leutschau/Levoča gest.), Senator, Stadtschreiber und Stadtrichter in Leutschau, hat in einer humanistisch ausgerichteten Darstellung die Ereignisse der Jahre 1516–1537 in der Stadt und in Ungarn beschrieben. Literarische Qualität besitzen auch die Aufzeichnungen Daniel Türcks (geb. 1510 in Kaschau/Košice, nach 1570 in Leutschau gest.), erster evangelischer Rektor der Leutschauer Schule, Mitglied des Stadtrats, Stadtschreiber und Stadtrichter, über die Jahre 1548–1559, die sich im Nationalmuseum in Budapest befinden. Eine nicht weniger wertvolle Quelle für die Geschichte der Stadt Leutschau und der ganzen Zips im 16. Jahrhundert ist die sog. *Matricula Molleriana* aus den Jahren 1532–1584, die vor allem für die Geschichtsschreibung der Reformation in der Zips wichtig ist und deren Original sich im Archiv der evangelischen Kirche in Käsmark/Kesmark (Kežmarok) befindet. Von den Chroniken ist bisher nur eine im vollen Umfang publiziert worden, und zwar die *Zipserische oder Leutschaverische Chronica undt Zeitbeschreibung* des Leutschauer Schulrektors, Ratsherrn und Stadtrichters Caspar Hain (geb. 1632 in Kaschau, gest. 1678 in Leutschau), die die Zeit von den Anfängen der Stadt bis zum Jahre 1648 beschreibt.⁴ Hain war

ein guter Kenner der Verhältnisse der Stadt im 17. Jahrhundert und stützte sich bei der Beschreibung der älteren Epochen auf das Archivmaterial der Stadt sowie auf die älteren Chroniken. Eine weitere bedeutende Chronik des 17. Jahrhunderts wurde von dem Schulrektor und Pfarrer Joachim Leibitzer (gest. 1623 in Altwalddorf/Stará Lesná) begonnen und von seinem Sohn Israel Leibitzer, Pfarrer in Hunsdorf/Huncovce (gest. 1646) fortgesetzt. Das *Verzeichniss etlicher geschehenen Dingen*, das ganze Abschnitte der „Georgenberger Chronik“ enthält, beschreibt nicht nur Zipser sondern auch ungarische Ereignisse der Jahre 1241–1624.⁵

Mit der Reformation, der sich eine große Anzahl der in der Zips lebenden Deutschen bald anschloss, begann ein neues Kapitel für das literarische Leben und auch die Kalenderliteratur erlebte einen Aufstieg. Von großer kulturpolitischer Bedeutung war die 1625 in Leutschau gegründete Druckerei, die durch ihre technische Ausstattung zu den besten in Europa gehörte und aufgrund ihrer verlegerischen Praxis zahlreiche bekannte Autoren anzog. Zu den beliebtesten Veröffentlichungen der Brewerschen Offizin gehörte der *Leutschauer Kalender*, der zwischen 1626 und 1741 in ungarischer, slawischer und deutscher Sprache erschien. Zu den Herausgebern gehörte u.a. der vielseitig gebildete Geograph, Mathematiker und Astronom David Frölich (geb. 1595 in Leibitz/Lubica, gest. 1648 in Leutschau).⁶

Besonders unter den evangelischen Theologen der Zips gab es zu allen Zeiten eine Reihe von an lokalhistorisch Fragen interessierten Autoren, die einige zum Teil bis heute rezipierte Aufsätze und Bücher verfassten. Unter ihnen seien im Folgenden exemplarisch Christian Genersich (1759–1825),⁷ Jakob Meltzer (1782–1836)⁸ und Samuel Weber (1835–1908)⁹ mit ihren wichtigsten Werken kurz vorgestellt.

Nach Studien in Jena, Göttingen und Utrecht wurde der gebürtige Käsmarker Christian Ge-

⁴ HAIN, Gáspár: *Hain Gáspár lócsei krónikája* [Die Leutschauer Chronik von Caspar Hain]. (Zipserische oder Leutschaverische Chronica undt Zeitbeschreibung). A Társulat megbíz. kiad.: Bál, Jeromos; Förster, Jenő und Kauffmann, Aurél. Rész 1–3. Lócse 1910–1913.

⁵ MEIER, Jörg: Deutsche Fachprosa, S. 155–170. PIIRAINEN, Ilpo Tapani: Drei Chroniken des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit aus der Zips. Ein Beitrag zur deutschsprachigen Schriftlichkeit in der Slowakei, in: Ingmar ten Venne (Hrsg.): „Was liegt dort hinterm Horizont?“ – Zu Forschungsaspekten in der (nieder)deutschen Philologie. Festschrift zum 60. Geburtstag von Prof. Dr. phil. habil. Dr. h.c. Irmtraud Rösler. (Rostocker Beiträge zur Sprachwissenschaft 12). Rostock 2002, S. 159–169. DERSELBE: Regionale Chroniken in der Zips, in: Ilpo Tapani und Jörg Meier (Hrsg.): *Deutsche Sprache*.

⁶ MEIER, Jörg: Zur Geschichte der Leutschauer Druckereien, in: *Karpatenjahrbuch*, Jg. 56, 2005. Stuttgart [erscheint].

⁷ GENERSICH, Christian: *Merkwürdigkeiten der königlichen Freystadt Kesmark*. 2. Bde. Kaschau, Leutschau 1804.

⁸ MELTZER, Jakob: *Der ungrische Zipser-Sachse in seiner wahren Gestalt*. Leipzig 1806. DERSELBE: *Das Zipser Komitat*. Wien 1821.

⁹ WEBER, Samuel: *Zipser Geschichts- und Zeitbilder: Ein Beitrag zur vaterländischen Geschichte*. Leutschau 1880. DERSELBE: *Monographie der evangelischen Gemeinde A.C. Bela: Mit Berücksichtigung der betreffenden Verhältnisse in Zipsen, Polen und Ungarn*. Késmark 1885. DERSELBE: *Geschichte Stadt Béla: Ein Beitrag zur zipser und vaterländischen Geschichtsforschung*. Igló 1892. DERSELBE: *Geschichte der Stadt Leibitz. Mit Bezug auf die Vergangenheit Zipsens und Ungarns*. Kesmark 1896.

nersich (1759–1825) zunächst Rektor einer Schule in der Mittelslowakei und schließlich Professor für Philosophie und Theologie des Evangelischen Lyzeums in Käsmark. Sein Interesse galt der Mineralogie und Topographie, wie auch der Hohen Tatra und er publizierte darüber in verschiedenen deutschsprachigen Zeitschriften. Daneben verfasste er u.a. auch eine umfangreiche Geschichte seiner Heimatstadt unter dem Titel *Merkwürdigkeiten der königlichen Freystadt Kesmark* (1804).

Der in Deutschendorf (Poprad) geborene Theologe und Historiker Jakob Meltzer (1782–1836), der in Preßburg und Jena studiert hatte und danach evangelischer Pfarrer zunächst in Meierhöfen (Majerka) und dann in Kleinlomnitz (Lomnička) war, widmete sich der Ethnographie der Zipser Deutschen, aber auch der Biographie bedeutender Persönlichkeiten der Zips. Viele seiner Werke, wie z.B. *Der ungrische Zipser-Sachse in seiner wahren Gestalt* (1806), *Das Zipser Komitat* (1821), oder die *Biographien berühmter Zipser* (1832), haben bis heute ihren Wert nicht verloren.

Der ebenfalls in Deutschendorf geborene Samuel Weber (1835–1908), der in Eperies (Prešov) und Jena Theologie, Geschichte, Geographie und Naturwissenschaften studiert hatte und lange Jahre als Pfarrer in Zipser Bela (Spišská Belá) wirkte, erwarb sich als ungemein fleißiger und zuverlässiger Regionalhistoriker und Autor einiger grundlegender Werke zur Geschichte der Zips große Verdienste. Neben seinen Pflichten als Gemeindepfarrer und seiner jahrzehntelangen Tätigkeit als Korrespondent vieler regionaler und überregionaler Zeitungen, verfasste er eine Reihe historischer Arbeiten, u.a. eine *Monographie der evangelischen Gemeinde A.C. Bela* (1885), eine *Geschichte der Stadt Bela* (1892) und eine *Geschichte der Stadt Leibitz* (1896). Von bleibendem Wert sind vor allem zwei Publikationen, die als seine Hauptwerke angesehen werden können: die *Zipser Geschichts- und Zeitbilder* (1880), in denen zum ersten Mal die Geschichte der Deutschen in der

Zips, von der Besiedlung bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, untersucht wurde und die *Ehrenhalle verdienstvoller Zipser des XIX. Jahrhunderts* (1901). Dieses umfangreiche biographische Werk besitzt – trotz einiger Fehler – als erheblich ausführlichere und vielseitigere Fortsetzung der *Biographien berühmter Zipser* von Jakob Meltzer, einen bis heute hohen dokumentarischen Wert.¹⁰ Der 482 Seiten umfassende Band enthält 141 Biographien namhafter Persönlichkeiten aus allen Bereichen der Gesellschaft, darunter zahlreiche Autoren literarischer und wissenschaftlicher Werke. Die durch das Quellenmaterial und die biographischen Daten erfassten Werke umfassen, neben journalistischen, literarischen und sprachwissenschaftlichen Arbeiten, u.a. medizinisch-naturwissenschaftliche Fachtexte (vor allem aus den Bereichen Biologie, Chemie, Geographie, Klimatologie, Medizin und Pharmazie), historische und kunsthistorische Abhandlungen, religiöse und theologische Schriften, praktische Handlungsanweisungen, z.B. aus der Landwirtschaft, sowie Komitats- und Reisebeschreibungen.

Im Rahmen des im 19. Jahrhundert entstehenden wissenschaftlichen Interesses an der Nationalitätenstruktur und der Geschichte der deutschen Minderheit in der Slowakei wurden eine Reihe von Arbeiten veröffentlicht, die sich im Wesentlichen mit der Sprache und Geschichte der deutschen Bevölkerung der Zips beschäftigten und teilweise nachzuweisen versuchten, dass die Slowakei eine deutsche Sprachlandschaft oder sogar ein ursprünglich germanisches Gebiet gewesen sei.¹¹ Ohne die Bedeutung der Deutschen an der wirtschaftlichen und kulturellen Entwicklung vor allem der Städte zu schmälern, hat die neuere Forschung aufgrund von Primärquellen jedoch eine eindeutige Dominanz der slawischen Bevölkerung für das Gebiet der heutigen Slowakei nachgewiesen.

Nachdem deutschsprachige Rechtstexte bereits seit dem 18. Jahrhundert Gegenstand der

¹⁰ Vgl. WEBER, Samuel: *Ehrenhalle verdienstvoller Zipser des XIX. Jahrhunderts 1800–1900*. Igló 1901. MELTZER, Jakob (O.J.): *Biographien berühmter Zipser*. Kaschau 1832.

¹¹ Vgl. u.a. KACHELMANN, Johann: *Geschichte der ungarischen Bergstädte und ihrer Umgebung*. 3 Bde. Schemnitz 1853–1857. KRONES, FRANZ XAVER: *Zur Geschichte des deutschen Volkstums im Karpatenlande mit besonderer Rücksicht auf die Zips und ihr Nachbargebiet*. Graz 1878. SCHRÖER, Karl Julius: Beitrag zu einem Wörterbuche der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes. 1. Abt. A–H, in: *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe* 25. Wien 1858, S. 213–272. – 2. Abt. I–Z, in: *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe* 27. Wien, S. 174–240. DERSELBE: Nachtrag zum Wörterbuch der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes, in: *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe* 31. Wien 1859, 245–292. DERSELBE: Versuch einer Darstellung der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes mit Sprachproben und Erläuterungen, in: *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe* 44. Wien 1863, S. 253–436. DERSELBE: Die Laute der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes, in: *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe* 45. Wien 1864, S. 181–258. KAINDL, Raimund Friedrich: *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*. 3 Bde. Gotha 1907–1911. DERSELBE: *Geschichte der Deutschen in Ungarn: Ein deutsches Volksbuch*. Gotha 1912. KAINDL, Raimund Friedrich: *Die Ansiedlung der Deutschen in den Karpathenländern*. Prag 1918.

historischen Forschung waren.¹² und in einigen Editionen Stadt- und Bergrechte veröffentlicht worden sind,¹³ wurden seit dem Anfang des 19. Jahrhunderts auch erste Versuche unternommen, die deutschen Mundarten in der Slowakei zu beschreiben. In der *Zeitschrift von und für Ungarn* veröffentlichte der aus Zipser Neudorf (Spišská Nová Ves) stammende Karl Georg Romy seinen *Beytrag zu einem Idiotikon der sogenannten gründnerisch deutschen Zipser-Sprach*.¹⁴ Samuel Bredetzky und Johann Genersich stellten in dieser Zeit alphabetische Verzeichnisse der Oberzipser Mundart zusammen.¹⁵

Mit Unterstützung der Wiener Akademie der Wissenschaften bereiste der aus Preßburg stammende Germanist Karl Julius Schröer im Jahre 1858 verschiedene Orte des Hauerlandes und der Zips, um die dort gesprochenen Dialekte aufzuzeichnen und auszuwerten. Wenngleich seine umfangreichen Abhandlungen über die „deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes“, die zwischen 1858 und 1864 in Wien publiziert wurden, heutigen Maßstäben nicht genügen, waren die von ihm angewandten Methoden wegweisend für die damalige Zeit.¹⁶ Erst zum Ende des Jahrhunderts begann, mit der seinerzeit vorbildlichen Arbeit Viktor Lumtzers über die Mundart seines Geburtsortes Leibitz, die in den *Beiträge[n] zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* veröffentlicht wurde, die seriöse Erforschung der deutschen Dialekte in der Slowakei.¹⁷

In der seit 1928, zunächst in Reichenberg (Liberec), dann in Preßburg, als „Vierteljahresschrift für Geschichte, Volkskunde und Kultur der Deutschen in den nördlichen Karpathenländern“ erscheinende Zeitschrift *Karpat[h]enland*, die von dem Prager Germanisten Erich Gierach begründet und von Josef Hanika und Friedrich Repp redigiert wurde, erschienen bis zum Anfang der 40er Jahre eine Reihe von Beiträgen über die deutsche Sprache in der Slowakei, u.a. auch ein Aufsatz von Josef Hanika, in dem die *Wortgeographie der deutschen Mundarten in der Slowakei* beschrieben wurde¹⁸ sowie ein Artikel Franz Beraneks, der den *Stand und [die] Aufgaben der deutschen Mundartforschung in der Slowakei* skizzierte.¹⁹

Zu Beginn des 20. Jahrhunderts wurde in der Germanistik mit systematischen Untersuchungen des Deutschen außerhalb des eigentlichen deutschen Sprachgebiets begonnen, die mit der Entwicklung der Phonologie in den 20er und 30er Jahren eine andere Qualität erlangten. In den Jahren 1927/28 wurden die Wenkersätze für den *Deutschen Sprachatlas* in verschiedenen Ortschaften der Zips aufgezeichnet, und zwischen 1938 und 1941 sammelte Walther Mitzka in der Oberzips Material für den *Deutschen Wortatlas*.²⁰ Im Rahmen der Sprachinseldkunde, die sich auch mit historischen, kulturellen sowie soziologischen Aspekten der deutschen Bevölkerung beschäftigte, erschienen seit Anfang des 20. Jahrhunderts, bis zum Zweiten Weltkrieg, vor allem von Julius Gréb,²¹ Ernst Schwarz²² und

¹² WAGNER, Carolus: *Analecta Scepusii sacri et profani* (ďalej *Analecta Scepusii*), vol. 1–4. Viennae, Posenii et Cassoviae 1773–1778. WAGNER, Theodor: *Corpus iuris metallici recentissimi et antiquioris: Sammlung der neuesten und älteren Berggesetze*. Leipzig 1791, S. 163–170.

¹³ KACHELMANN, Johann: *Geschichte der ungarischen Bergstädte* 2, S. 177–192. KRONES, Franz Xaver: *Deutsche Geschichts- und Rechtsquellen aus Oberungarn*, in: *Zeitschrift für österreichische Geschichte* 34, 1865, S. 213–252.

¹⁴ RUMY, Karl Georg: *Beytrag zu einem Idiotikon der sogenannten gründnerisch deutschen Zipser-Sprach*, in: *Zeitschrift von und für Ungarn* 6, 1804, S. 230–242.

¹⁵ BREDEZKY, Samuel: *Sammlung einiger Zipser Idiotismen*, in: *Beyträge* 1. 2. Aufl. Wien, 1803–1805, S. 143–159. GENERSICH, Johann: *Versuch eines Idiotikons der Zipser Sprache*, in: *Zeitschrift von und für Ungarn* 5, 1803, S. 31–37. DERSELBE: *Versuch eines Idiotikons der Zipser Sprache. Nachtrag*, in: *Zeitschrift von und für Ungarn* 6, 1804, S. 295–316.

¹⁶ Siehe Anmerkung No. 8.

¹⁷ LUMTZER, Viktor: *Die Leibitzer Mundart*, in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 19, 1894, S. 274–325. DERSELBE: *Die Leibitzer Mundart*, in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 21, 1896, S. 499–539.

¹⁸ HANIKA, Josef: *Zur Wortgeographie der deutschen Mundarten in der Slowakei*, in: *Karpathenland* 1, 1928, S. 110–117.

¹⁹ BERANEK, Franz J.: *Stand und Aufgaben der deutschen Mundartforschung in der Slowakei*, in: *Karpathenland* 13, 1943, S. 60–63.

²⁰ MITZKA, Walther und SCHMITT, Ludwig Erich: *Deutscher Wortatlas*. Ab Bd. 18 redigiert von Reiner Hildebrandt. 22 Bde. Gießen 1951–1980.

²¹ GRÉB, Gyula [Julius]: *A Szepesi Felföld német nyelvjárása* [Die deutsche Mundart der Oberzips]. Budapest 1906. GRÉB, Julius: *Schlesisch und Oberzipsisch*, in: *Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde* 15, 1913, S. 84–97. DERSELBE: *Palatalisierung in der Zipser Mundart von Hopgarten*, in: *Zeitschrift für deutsche Mundarten* 1/2, 1921, S. 67–76. DERSELBE: *Einheitliche gemeinverständliche Schreibung der Zipser Mundart*, in: *Zipser Heimat* 3, 1922, S. 1–3. DERSELBE: *Zipser Grußformen*, in: *Zipser Heimat* 3, 1922, S. 3–4. DERSELBE (o. J.): *Mundart und Herkunft der Zipser*, in: *Sudetendeutsches Volk und Land* 7, Reichenberg 1924. DERSELBE: *Wie ist die Benennung „Potok“ zu erklären?*, in: *Zipser Heimat* 2, 1925, S. 2–3. DERSELBE: *Das Zipser Wörterbuch*, in: *Teuthonista. Zeitschrift für deutsche Dialektforschung und Sprachgeschichte* 2. Bonn 1925/1926, S. 292–296. DERSELBE: *R. Webers mundartlicher Stil*, in: *Zipser Heimat* 2, 1926, S. 2–3. DERSELBE: *E. Lindners mundartlicher Sprachgebrauch*, in: *Zipser Heimat* 6, 1926, S. 10–12; 1927/1, S. 4; 1927/3, S. 3–4; 1927/5, S. 2–4; 1927/6, S. 6. DERSELBE: *Der Name Wagendrüssel*, in: *Karpathenland* 1, 1928, S. 84–87. DERSELBE: *Zu dem Namen „Zips“*, in: *Karpathenland* 2, 1929, S. 121–130. DERSELBE: *Weiteres zu dem Namen „Wagendrüssel“*, in: *Karpathenland* 2, 1929, S. 178–180. DERSELBE:

Friedrich Repp²³ eine Reihe kleinerer Arbeiten über die deutsche Sprache in der Zips. In der Reihe „Deutschtum und Ausland – Studien zum Auslandsdeutschtum und zur Auslandskultur“ gab Eduard Winter den Sammelband *Die Deutschen in der Slowakei und in Karpathorußland* heraus.²⁴

Bereits im Jahre 1912 erhielt Gréb von der Ungarischen Akademie der Wissenschaften in Budapest den Auftrag, ein Wörterbuch der Zipser Mundarten zusammenzustellen. Bei seinen, mit gewissen Unterbrechungen, mehr als dreißig Jahre andauernden Arbeiten an seinem „Zipser Wörterbuch“, für das er besonders nach 1918 keinerlei Unterstützung erhielt, orientierte er sich vor allem am „Siebenbürgisch-Sächsischen Wörterbuch“. Die beim Einmarsch der roten Armee 1944 in seinem Haus in Aszód bei Budapest verbrannten, im Manuskript fertigen und für den Druck vorbereiteten, Aufzeichnungen umfassten sowohl die Oberzipser als auch die Unterzipser Mundarten. Alle späteren Bemühungen, Reste des Wörterbuches aufzufinden, blieben leider erfolglos. Einzig ein kleiner Bericht Grébs, den er bereits in den 20er Jahren in der Zeitschrift *Teuthonista* über seine Arbeiten veröffentlicht hatte sowie Teile seines Briefwechsels mit dem Siebenbürgischen Mundartforscher Friedrich Krauß sind erhalten geblieben.²⁵ In den 60er und 70er Jahren gab es in der DDR Pläne, neue Sammlungen zu einem Zipser Wörterbuch aufzunehmen. Es wurde damit begonnen eine Umsiedlerkartei von Zipsern nach Herkunftsorten aufzubauen, doch scheiterte das gesamte Unternehmen schließlich u.a. auch aus finanziellen Gründen.²⁶

Erst nach seinem Tode 1957 wurden zwei Werke des karpatendeutschen Historikers und Volkskundlers Julius Lux veröffentlicht. Das im Laufe von fünf Jahrzehnten entstandene Buch *Dobschau. Eine deutsche Sprachinsel im Karpatenraum*, das 1959 vom Südostdeutschen Kulturwerk in München herausgegeben wurde, beinhaltet vor allem Abschnitte zur Besiedlungs- und Kulturgeschichte sowie Volkskundliches,²⁷ wohingegen das in der Reihe „Deutsche Dialektgeographie“ in Marburg erschienene *Wörterbuch der Mundart von Dobschau (Zips)* einen lexikalischen Abriss der gehobenen Umgangssprache einer Zipser Kleinstadt bietet.²⁸ Bei dem Werk, das somit eigentlich kein Dialektwörterbuch ist, handelt es sich um einen Teil eines geplanten Wörterbuchs der Zips, dessen Anfänge verloren gingen.²⁹ Das unsystematisch und über einen langen Zeitraum gesammelte Material wurde von Rudolf Freudenberg vom Deutschen Sprachatlas für den Druck aufbereitet und durch Verzeichnisse ergänzt. Ebenfalls posthum wurde 1962 im *Südostdeutschen Archiv* ein umfangreicher Artikel von Julius Lux über *Kulturströmungen in der Zips im Spiegel des Wortschatzes* veröffentlicht.³⁰

Der slowakische Germanist Juraj Valiska, der sich in den 60er bis 80er Jahren mit den deutschen Mundarten der Zips beschäftigte, hat auf der Grundlage systematisch gesammelten Materials und umfangreicher Tonbandaufnahmen drei Monographien über die Mundarten von Hopgarten/Chmelnica, Dobschau und der Oberzips vorgelegt, die das von Peter Wiesinger erarbeitete Reihenprinzip anwandten.³¹ Außerdem

Zipser Volkskunde. Kesmark und Reichenberg 1932. DERSELBE: Onsré Sproch. Wörter in Gründler Mundart aus Einsiedel an der Göllnitz (Zips). Aufgezeichnet von Rudolf Göllner, erläutert von Dr. Julius Gréb, in: *Zipser Heimat* 1, 1936, S. 1–4.

²² SCHWARZ, Ernst: Zur Namensforschung und Siedlungsgeschichte in den Sudetenländern, in: *Prager deutsche Studien* 30. Reichenberg 1923. DERSELBE: Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle. München und Berlin 1931. DERSELBE: *Sudetendeutsche Sprachräume*. München 1935.

²³ REPP, Friedrich: Die Zipser Schlesier und ihre Sprache, in: *Schlesisches Jahrbuch für deutsche Kulturarbeit im gesamt-schlesischen Raume* 7. Breslau 1935, S. 85–98.

²⁴ WINTER, Eduard (Hrsg.): *Die Deutschen in der Slowakei und in Karpathorußland*. (Deutschtum und Ausland. Studien zum Auslandsdeutschtum und zur Auslandskultur 1). 3. Aufl. Münster 1926.

²⁵ GRÉB, Julius: Das Zipser Wörterbuch. KLEIN, Karl Kurt: Südostdeutsche Germanistenbriefe. I. Das Zipser Wörterbuch, in: *Südostdeutsches Archiv* 5, 1962, S. 58–96. HUDAK, Adalbert: Der Zipser Volkskundler Julius Gréb (1881–1944), in: *Karpatenjahrbuch*, Jg. 1818, 1967, Stuttgart, S. 52–61.

²⁶ PROTZE, Helmut: Das Sprachinselnwörterbuch. Seine Gestaltung und Bedeutung für Sprachwissenschaft, Volkskunde und Geschichte, in: Anton Schwob und Horst Fassel (Hrsg.): *Deutsche Sprache und Literatur in Südosteuropa – Archivierung und Dokumentation. Beiträge der Tübinger Fachtagung vom 25.-27. Juni 1992*. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B. Wissenschaftliche Arbeiten 66). München 1996, S. 99–118 (107ff.).

²⁷ LUX, Julius: Eine deutsche Sprachinsel im Karpatenraum: Dobschau, in: *Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks*. Reihe B. Wissenschaftliche Arbeiten 13. München 1959.

²⁸ DERSELBE: Wörterbuch der Mundart von Dobschau (Zips), in: *Deutsche Dialektgeographie* 52, 1961, Marburg.

²⁹ Vgl. auch DERSELBE: Sprachproben aus der deutschen Mundart von Dobsina in Oberungarn, in: *Zeitschrift für deutsche Mundarten* 4, 1912, S. 360–364. DERSELBE: Westmitteldeutsch-ostmitteldeutsch-bairische Volkstumsmischung in Dobschau-Dobsina (Nordungarn), in: *Zeitschrift für Mundartforschung* 12, 1936, S. 149–168.

³⁰ DERSELBE: Kulturströmungen in der Zips im Spiegel des Wortschatzes, in: *Südostdeutsches Archiv* 5, 1962, S. 97–128.

³¹ Vgl. VALISKA, Juraj: Die zipserdeutsche Mundart von Chmelnica (Hopgarten), in: *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Philologica* 2. Bratislava 1967. DERSELBE: Nemecké nárečie Dobšinej. Príspevok k výskumu zanikania

veröffentlichte Valiska Vorstudien zu einem Wörterbuch der deutschen Mundarten der Oberzips, an dem er seit 1959 arbeitete und für das er über 400 Tonbandaufnahmen machte sowie etwa 100.000 Belege sammelte.³² Vergleichbar umfangreiche und auf dem realen Dialektmaterial beruhende Untersuchungen, gibt es bisher nicht.³³

Johann Lipták publizierte 1935 sein Buch *Bilder aus der Zipser Vergangenheit*, in dem er sich mit der Urgeschichte und Besiedlung der Zips beschäftigte.³⁴ Im Jahre 1938 veröffentlichte der Germanist Herbert Weinelt die bisher einzige umfassende Darstellung der mittelalterlichen deutschen Kanzleisprache in der Slowakei,³⁵ und bereits zwei Jahre später gab er eine Edition des *Stadtbuches von Zipser Neudorf* heraus, das auch eine *Handschrift des Rechts der Zips* enthält.³⁶ Zeichnen sich diese beiden Werke als recht zuverlässige Quellen aus, so sind vor allem die späteren Arbeiten Weinelts, wie auch die Schriften einiger anderer Autoren der 30er und 40er Jahre, stark tendenziös im Sinne der nationalsozialistischen Ideologie, was mit dazu beitrug, dass die Erforschung deutschsprachiger Texte aus der Slowakei für viele Jahre ruhte.

Nach dem Zweiten Weltkrieg überwogen zunächst eher populärwissenschaftliche Darstellungen zur deutschen Geschichte, Literatur und Kultur, von aus der Slowakei stammenden Autoren, wie z.B. Gerhard Eis oder Adalbert Hudak, da von slowakischer Seite kaum Interesse für diesen Bereich der gemeinsamen Geschichte bestand.³⁷ Durch eine Reihe von Heimatbüchern und Ortsmonographien sowie dem Überblickswerk *Zipser Land und Leute*³⁸ wurden einige (heimatkundliche) Bausteine einer noch zu schreibenden Geschichte der Deutschen in der Zips zusammengetragen.³⁹ Daneben beschäftigten sich seit 1949 das *Karpatenjahrbuch* und die *Karpatenpost*, aber auch einige wissenschaftliche Institutionen und Kommissionen, die in den 50er Jahren gegründet wurden oder ihre Tätigkeit wiederaufnahmen, wie das *Südost-Institut* und das *Südostdeutsche Kulturwerk* bzw. *Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas* in München oder die *Südostdeutsche Historische Kommission*, in ihren Buch- und Schriftenreihen mit slowakei- und zipserdeutschen Themen.

Neben einer Reihe von Veröffentlichungen der – aus slowakeideutschen Familien stammenden – Historiker Friedrich Gottas,⁴⁰ Jörg K. Hoensch⁴¹

---

nárečí enkláv. [Die deutsche Mundart von Dobschau. Ein Beitrag zur Untersuchung des Untergangs der Enklavenmundarten]. Rimavská Sobota 1980. DERSELBE: Nemecké nárečia horného Spiša : Príspevok k výskumu reliktných nárečí v pokročilom štádiu ich vývoja. [Die deutschen Mundarten der Oberzips. Ein Beitrag zur Untersuchung der Reliktmundarten im fortgeschrittenen Stadium ihrer Entwicklung]. Stará Lubovna 1982.

³² DERSELBE: Nemecké nárečia horného Spiša, S. 265 und DERSELBE: Zo slovníka nemeckých reliktných nárečí horného Spiša. [Aus dem Wörterbuch der deutschen Relikt-Mundarten der Oberzips], in: *Nové obzory* 28, 1986, S. 207–227.

³³ MEIER, Jörg: Die Situation der deutschen Dialekte in der Slowakei, in: Albrecht Greule und Jörg Meier (Hrsg.): *Deutsche Sprache in der Slowakei. Bilanz und Perspektiven ihrer Erforschung*. Wien 2003, S. 27–45.

³⁴ LIPTÁK, Johann: *Bilder aus der Zipser Vergangenheit : Urgeschichte und Besiedlung der Zips*. Kesmark 1935.

³⁵ WEINELT, Herbert: Die mittelalterliche deutsche Kanzleisprache in der Slowakei, in: *Arbeiten zur sprachlichen Volksforschung in den Sudetenländern* 4. Brunn und Leipzig 1938.

³⁶ DERSELBE: Das Stadtbuch von Zipser Neudorf und seine Sprache, in: *Forschungen zum Volkstum einer ostdeutschen Volksinselstadt. (Veröffentlichungen des Südostinstituts München 20)*. München 1940.

³⁷ Vgl. z.B. EIS, Gerhard: *Das deutsche Schrifttum in der Slowakei. Das Deutschtum der Slowakei. Geschichte einer deutschen Volksgruppe im südostdeutschen Raum*. o.O. 1951. HUDAK, Adalbert: *Die Kirche unserer Väter. Weg und Ende des deutschen Luthertums in der Slowakei*. Stuttgart 1953. LIPTÁK, Johann und STEINACKER, Roland: *Das deutsche evangelische Schulwesen in der Slowakei*. Stuttgart 1957. EIS, Gerhard und RUDOLF, Rainer: *Altdeutsches Schrifttum im Nordkarpatenraum, in: Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B. Wissenschaftliche Arbeiten 12*. München 1960. Auch MEIER, Jörg: *Untersuchungen zur deutschsprachigen Presse in der Slowakei. Sprache und Geschichte der Zeitung „Zipser Anzeiger/Zipser Bote“*. Leutschau/Levoča 1993, S. 478–608

³⁸ RUDOLF, Rainer; ULREICH, Eduard und ZIMMERMANN, Fritz: *Zipser Land und Leute : Deutsche Siedlungsgeschichte unter der Hohen Tatra*. Wien 1982.

³⁹ Vgl. u.a. die Aufstellung im *Karpatenjahrbuch* 2004, S. 218f.

⁴⁰ Vgl. u.a. GOTTAS, Friedrich 1982: Das Nationalitätenproblem in Ungarn von 1867 bis 1918 mit besonderer Berücksichtigung der Deutschen und Slowaken, in: *Karpatenjahrbuch*, Jg. 34, 1983, Stuttgart, S. 29–38. DERSELBE: Deutsche in der Zips und in Siebenbürgen – ein Vergleich, in: Ulrich Burz; Michael Derndarsky und Werner Drobesh (Hrsg.): *Brennpunkt Mitteleuropa. Festschrift für Helmut Rumpel zum 65. Geburtstag*. Klagenfurt 2000, S. 305–318. DERSELBE: Zur Geschichte der Deutschen in der Slowakei, in: Jörg Meier (Hrsg.): *Kulturgeschichte der Deutschen in der Slowakei. Von den Anfängen bis zum Zweiten Weltkrieg. (Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. N.F.)*. Köln; Weimar und Wien 2004 [erscheint].

⁴¹ HOENSCH, Jörg K.: Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik. Hlinkas slowakische Volkspartei zwischen Autonomie und Separation 1938–1939, in: *Beiträge zur Geschichte Osteuropas* 4. Köln 1965. DERSELBE: (Hrsg.): *Dokumente zur Autonomiepolitik der Slowakischen Volkspartei Hlinkas. Darstellung und Dokumentation*, in: *Veröffentlichungen des Collegium Carolinum* 44. München 1984. DERSELBE: *Geschichte der Tschechoslowakei*. 3., erw. Aufl. Stuttgart; Berlin; Köln und Mainz 1992. DERSELBE: Die Zipser, in: *Karpatenjahrbuch*, Jg. 52, 2001. Stuttgart, S. 29–38.

und Peter Kalus,⁴² die sich nicht nur mit der Geschichte der Deutschen in der Slowakei und der Zips, sondern auch mit den wechselseitigen multiethnischen Einflüssen, auseinandersetzen, verdienen vor allem die Publikationen des langjährigen Vorsitzenden des Karpatendeutschen Kulturwerks Slowakei, Ernst Hochberger, Beachtung. Er hat, als einer der besten Kenner der Geschichte des Landes, wie kein zweiter die Kultur der Karpatendeutschen vermittelt, durch seine zahlreichen Aufsätze und Bücher.⁴³ Bereits im Jahre 1983 gab Ernst Hochberger zum 450. Jahrestag der Gründung des berühmten Kesmarker Gymnasiums das 1933 erschienene Buch Johann Liptaks *Geschichte des evangelischen Lyzeums A.B. in Kesmark* in einer erweiterten und ergänzten Faksimileausgabe heraus.⁴⁴ Sein wichtigstes Projekt ist die umfassende Erarbeitung einer möglichst vollständigen *Karpatendeutschen Bibliographie*, die neben Büchern auch die wesentlichen Aufsätze aus in- und ausländischen Zeitschriften seit 1650 erfasst. Das von ihm initiierte und seit einigen Jahren unter der wissenschaftlichen Leitung von Heike Drechsler, in Zusammenarbeit mit zahlreichen Wissenschaftlern im In- und Ausland, entstehende Werk, wird in absehbarer Zeit eine große Forschungslücke zu schließen versuchen.

In ihrem *Handbuch der deutschsprachigen Schriftsteller aus dem Gebiet der Slowakei* stellt Viera Glosí-

ková, nach einer knappen Einführung, in der Art eines bio-bibliographischen Lexikons, eine Reihe der wichtigsten deutschschreibenden Autoren vor, die auf dem Territorium der heutigen Slowakei geboren wurden oder dort gelebt und gewirkt haben, darunter auch zahlreiche aus der Zips.⁴⁵ Die 1997 erschienene Arbeit von Milena Cesnaková-Michalcová über die *Geschichte des deutschsprachigen Theaters in der Slowakei* erschließt ein für die Literaturgeschichte der heutigen Slowakei bisher unerforschtes Gebiet.⁴⁶ Das im Jahre 2000 von Roland Schönfeld vorgelegte Buch *Slowakei. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart* erfüllt die, angesichts des Titels geweckten Erwartungen nur bedingt, da vor allem die neuere politische und wirtschaftliche Geschichte der Slowakei behandelt wird.⁴⁷ Die vor kurzem in Buchform erschienene Berliner Dissertation von Tatjana Tönsmeier *Das Dritte Reich und die Slowakei 1939–1945. Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn* beschäftigt sich ausführlich mit einem bisher immer noch zu wenig wissenschaftlich erforschten Abschnitt der gemeinsamen Geschichte.⁴⁸

Für die Erforschung der deutschen Handschriften in der Slowakei sind, neben den in deutscher Sprache verfassten Untersuchungen des ungarischen Germanisten Sándor Gárdonyi⁴⁹ und der slowakischen Germanistin Mária Papsonová,⁵⁰

⁴² KALUS, Peter: *Die Fugger in der Slowakei. (Materialien zur Geschichte der Fugger 2)*. Augsburg 1999.

⁴³ HOCHBERGER, Ernst: *Slowakei: Reisehandbuch und Kunstführer. Kormoran und goldene Madonna. Das unbekannt Land. (Reihe Tschechoslowakei 1)*. Sinn 1990. DERSELBE: Die Deutschen in der Slowakei, in: Ernst Hochberger; Anton Scherer und Friedrich Spiegel-Schmidt: *Die Deutschen zwischen Karpaten und Krain. (Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat 4)*. München 1994, S. 12–78. DERSELBE: *Das große Buch der Slowakei. 3000 Stichworte zur Kultur, Kunst, Landschaft, Natur, Geschichte, Wirtschaft*. Sinn 2000. HOCHBERGER, Ernst und KÁLLAY, Karol: *Die Wunder der Slowakei*. Bratislava 2003.

⁴⁴ LIPTÁK, Johann: *Geschichte des evang[elischen] Distrikal-Lyzeums A.B. in Kesmark*. Kežmarok/Kesmark 1933 und LIPTÁK, Johann: *Geschichte des deutschen evangelischen Gymnasiums A.B. in Kesmark. Erw. und erg. Faksimileausg.* Sinn 1983.

⁴⁵ GLOSÍKOVÁ, Viera: Handbuch deutschsprachiger Schriftsteller aus dem Gebiet der Slowakei (17.–20. Jahrhundert), in: *Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte 625. Veröffentlichungen der Kommission für Literaturwissenschaft 15*. Wien 1995.

⁴⁶ CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, Milena: *Geschichte des deutschsprachigen Theaters in der Slowakei*, in: *Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. N.F. 17*. Köln; Weimar und Wien 1997.

⁴⁷ SCHÖNFELD, Roland: *Slowakei: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, in: *Ost- und Südosteuropa. Geschichte der Länder und Völker*. Regensburg und München 2000.

⁴⁸ TÖNSMEYER, Tatjana: *Das Dritte Reich und die Slowakei 1939–1945: Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn*. Paderborn 2003.

⁴⁹ Vgl. u.a. GÁRDONYI, Sándor: *Zur Geschichte der deutschen Kanzlei- und Bergmannssprache von Schemnitz und Kremnitz im 14.–16. Jahrhundert*. (Masch.-schr. Diss.) Debrecen 1964. DERSELBE: Die Kanzleisprache von Schemnitz und Kremnitz im 14./16. Jahrhundert, in: *Német filológiai tanulmányok 1* [Arbeiten zur deutschen Philologie 1]. Debrecen 1965, S. 29–78. DERSELBE: Das Stadtbuch von Schmöllnitz: Beiträge zur Geschichte der deutschen Kanzleisprache in der Slowakei, in: *Német filológiai tanulmányok 2* [Arbeiten zur deutschen Philologie 2]. Debrecen 1966, S. 109–138. DERSELBE: Das Stadtwissbuch von Schmöllnitz (1594–1730): Zur Geschichte der deutschen Kanzleisprache in der Slowakei, in: *Német filológiai tanulmányok 3* [Arbeiten zur deutschen Philologie 3]. Debrecen 1968, S. 5–38. DERSELBE: Die Bergmannssprache von Schmöllnitz im 15.–17. Jahrhundert, in: *Német filológiai tanulmányok 5* [Arbeiten zur deutschen Philologie 5]. Debrecen 1970, S. 5–33. DERSELBE: Die Bergmannssprache von Schmöllnitz, in: *Német filológiai tanulmányok 6* [Arbeiten zur deutschen Philologie 6]. Debrecen 1972, S. 5–26. DERSELBE: Zu den Anfängen der deutschen Kanzleisprache in der Slowakei: Die Stadtrechnungen von Schemnitz 1346–1426, in: *Német filológiai tanulmányok 8* [Arbeiten zur deutschen Philologie 8]. Debrecen 1974, S. 5–17. DERSELBE: Rufnamen in den deutschen Städten der Slowakei im ausgehenden Mittelalter (1380–1450), in: *Német filológiai tanulmányok 10* [Arbeiten zur deutschen Philologie 10]. Debrecen 1976, S. 5–17.

⁵⁰ Vgl. u.a. PAPONOVÁ, Mária: *Die Zipser Willkür aus Spišská Sobota: Untersuchungen zum Laut- und Formenbestand*. (Masch.-schr. Diss.) Bratislava 1980. DIESELBE: Die Zipser Willkür aus Spišská Sobota (Georgenberg). Untersuchungen

vor allem die Arbeiten Ilpo Tapani Piirainens⁵¹ sowie seiner Mitarbeiter und Schüler zu nennen, die seit vielen Jahren deutschsprachige Handschriften aus slowakischen Archiven untersuchen. In zahlreichen Büchern und Aufsätzen wurden deutschsprachige Texte aus dem 14.–19. Jahrhundert ver-

öffentlicht sowie linguistische Analysen vor allem auf graphemischer und lexikalischer, weniger auf syntaktischer Ebene durchgeführt (Karl-Heinz Grothausmann;⁵² Ilpo Tapani Piirainen und Mária Papsonová;⁵³ Jörg Meier;⁵⁴ Ilpo Tapani Piirainen und Jörg Meier;⁵⁵ Ilpo Tapani Piirainen und Ar-

- zum Laut- und Formenbestand, in: *Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache* 5, 1985, S. 41–65. DIESELBE: Zum Prozeß der Übernahme von Wörtern deutscher Herkunft ins Slowakische, in: *brücken. Germanistisches Jahrbuch DDR – ČSSR 1985/86*. Prag 1986, S. 310–330. DIESELBE: Ergebnisse, Probleme und Aufgaben bei der Erforschung des Frühneuhochdeutschen in der Slowakei, in: *Zeitschrift für Germanistik* 2, 1987, S. 198–209. DIESELBE: Einige Bemerkungen zur Edition spätmittelalterlicher Rechtstexte aus der Ostslowakei, in: *brücken. Germanistisches Jahrbuch DDR – ČSSR 1987/88*. Prag 1988, S. 230–239. DIESELBE: Das Stadtrechtsbuch von Žilina und das Magdeburger Recht, in: *brücken. Germanistisches Jahrbuch. Tschechien – Slowakei 1992. N.F. 1*. Berlin; Prag und Prešov 1992, S. 149–172. DIESELBE: Die Entwicklung der Schreibsprache in der Zips am Beispiel der „Zipser Willkür“, in: Anton Schwob und Horst Fassel (Hrsg.): *Deutsche Sprache und Literatur in Südosteuropa – Archivierung und Dokumentation. Beiträge der Tübinger Fachtagung vom 25.–27. Juni 1992. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B. Wissenschaftliche Arbeiten 66)*. München 1994, S. 154–166. DIESELBE: Geschichte und Gegenwart der deutsch-slowakischen Sprachkontakte, in: *brücken. Germanistisches Jahrbuch. Tschechien – Slowakei 1994. N.F. 2*. Berlin; Prag und Prešov 1994, S. 73–94. DIESELBE: Die Erforschung des Frühneuhochdeutschen in der Slowakei, in: Peter Švorc (Hrsg.): *Spiš v kontinuitě času – Die Zips in der Kontinuität der Zeit. Zborník z medzinárodnej konferencie [Sammelband der internationalen wissenschaftlichen Konferenz]*. Prešov; Bratislava und Wien, S. 275–284. DIESELBE: Deutsches Recht in der mittelalterlichen Slowakei: Dreizehn Handschriften der Zipser Willkür aus dem 15. bis 18. Jahrhundert, in: Gerhard Grimm und Krista Zach (Hrsg.): *Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa. Geschichte – Wirtschaft – Recht – Sprache. Bd. 2. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B. Wissenschaftliche Arbeiten 73)*. München 1996, S. 153–168. DIESELBE: Zur Übersetzung und Entlehnung des deutschen Rechtswortschatzes im Stadtbuch von Žilina/Sillein, in: *brücken. Germanistisches Jahrbuch. Tschechien – Slowakei 1996. N.F. 4*. Berlin; Prag und Prešov 1996, S. 235–249. DIESELBE: Das Silleiner Rechtsbuch (1378–1524) im Spiegel der Forschung, in: *brücken. Germanistisches Jahrbuch. Tschechien – Slowakei 1997. N.F. 5*. Berlin; Prag und Prešov, S. 255–267. DIESELBE: Zum Wortschatz deutschsprachiger Rechtsquellen aus dem Gebiet der Slowakei, in: Klaus J. Mattheier; Haruo Nitta und Mitsuyo Ono (Hrsg.): *Gesellschaft, Kommunikation und Sprache Deutschlands in der frühen Neuzeit: Studien des deutsch-japanischen Arbeitskreises für Frühneuhochdeutschforschung*. München 1997, S. 225–241. DIESELBE: Zu einigen Problemen der lexikographischen Aufarbeitung des lexikalischen Materials im zweisprachigen historischen Textwörterbuch, in: Helga Bister-Broosen (Hrsg.): *Beiträge zur historischen Stadtsprachenforschung. (Schriften zur diachronen Sprachwissenschaft 8)*. Wien 1999, S. 159–182. DIESELBE: *Das Magdeburger Recht und das Silleiner Rechtsbuch: Wörterbuch zur deutschsprachigen Vorlage des Landrechts (1378) und zu ihrer Übersetzung (1473)*. (Masch.-schr. Habil.). Jena 2000. DIESELBE: Zu semantischen Besonderheiten der deutschen Rechtssprache am Beispiel des Silleiner Rechtskodexes, in: *brücken. Germanistisches Jahrbuch. Tschechien – Slowakei 1999. N.F. 7*. Berlin; Prag und Prešov 2000, 243–259. DIESELBE: Das Magdeburger Recht und das Silleiner Rechtsbuch: Wörterbuch zur deutschsprachigen Vorlage des Landrechts (1378) und zu ihrer Übersetzung (1473), in: *Regensburger Beiträge zur deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft. Reihe B, 84*. Frankfurt/M.; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford und Wien 2003. DIESELBE: Wörter deutscher Herkunft im Slowakischen – Geschichte und Gegenwart der deutsch-slowakischen Sprachkontakte, in: Albrecht Greule und Jörg Meier (Hrsg.): *Deutsche Sprache in der Slowakei*, S. 69–95.
- ⁵¹ Vgl. u.a. PIIRAINEN, Ilpo Tapani: Das Stadtrechtsbuch von Sillein: Einleitung, Edition und Glossar, in: *Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker. N.F. 46*. Berlin, New York 1972. DERSELBE: Das Iglauer Bergrecht nach einer Handschrift aus Schemnitz. Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei, in: *Studien zum Frühneuhochdeutschen 4*. Heidelberg 1980. DERSELBE: Das Stadt- und Bergrecht von Kremnica/Kremnitz. Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei, in: *Studien zum Frühneuhochdeutschen 7*. Heidelberg 1983. DERSELBE: Das Stadt- und Bergrecht von Banská Štiavnica/Schemnitz. Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei. *Veröffentlichungen des Germanistischen Instituts der Universität Oulu 6*. Oulu 1986. DERSELBE: *Nachträge zum Zipser Recht: Die Handschrift 14 und 15 der Zipser Willkür*. Levoča/Leutschau 2001. DERSELBE: Drei Chroniken (Siehe Anmerkung No. 5), S. 159–169. DERSELBE: *Das Rechtsbuch der XI Zipser Städte. Rechtliches, Medizinisches und Sprachliches aus einer frühneuhochdeutschen Handschrift aus der Slowakei*. Levoča/Leutschau 2003.
- ⁵² GROTHAUSMANN, Karl-Heinz: *Das Stadtbuch von Karpfen (Krupina)*. Frankfurt/M.; Bern und Las Vegas 1977.
- ⁵³ PIIRAINEN, Ilpo Tapani und PAPONOVÁ, Mária: Das Recht der Spiš/Zips. Texte und Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei. 2 Bde, in: *Veröffentlichungen des Germanistischen Instituts der Universität Oulu 8*. Oulu 1992.
- ⁵⁴ MEIER, Jörg: *Untersuchungen zur deutschsprachigen Presse*.
- ⁵⁵ PIIRAINEN, Ilpo Tapani und MEIER, Jörg: *Das Stadtbuch von Schwedler/Švedlár. Texte und Untersuchungen zum entstehenden Neuhochdeutsch in der Slowakei*. Leutschau/Levoča 2003. DIESELBE: Der Schwabenspiegel aus Kaschau, in: *Beiträge zur Editionsphilologie. Editionen und Materialien 1*. Berlin 2000.
- ⁵⁶ PIIRAINEN, Ilpo Tapani und ZIEGLER, Arne: *Collectanea Allerlay Nutzlicher Vnnd Nothwendiger Regeln des Rechtens: Ein deutsches Rechtsbuch aus dem Jahre 1628 aus der Slowakei*. Leutschau/Levoča 1995. DIESELBE: *Das älteste Gerichtsbuch der Stadt Käsmark/Kežmarok aus den Jahren 1533–1553*. Leutschau/Levoča 1998.
- ⁵⁷ DORMANN, Astrid: Frühneuhochdeutsche Texte aus Schemnitz/Banská Štiavnica und Kremnitz/Kremnica. Edition und sprachliche Untersuchungen auf graphemischer, syntaktischer und lexikalischer Ebene, in: *Kultur der Deutschen im Ausland 3*. Essen 1996.
- ⁵⁸ ZIEGLER, Arne: *Actionale Protocollum: Das älteste Stadtbuch von Bratislava/Prefburg aus den Jahren 1402–1506*, in: *Acta Carpatho-Germanica 4*. Bratislava 1999.

neZiegler;⁵⁶ Astrid Dormann;⁵⁷ Arne Ziegler;⁵⁸ Ilpo Tapani Piirainen;⁵⁹ Jörg Meier;⁶⁰ vgl. auch die Bibliographie in Meier/Ziegler⁶¹).

Die Bochumer Dissertation von Jörg Meier *Untersuchungen zur deutschsprachigen Presse in der Slowakei. Sprache und Geschichte der Zeitung Zipser Anzeiger/Zipser Bote* beinhaltet, neben einer kurzen Geschichte des deutschsprachigen Pressewesens in der Slowakei, eine erstmals zusammengestellte Bibliographie aller 159 deutschsprachigen und 20 zweisprachigen Zeitungen und Zeitschriften in der Slowakei von den Anfängen bis zum Jahre 1918, die weitgehend unerforschtes Material für weitere Untersuchungen bietet.⁶² Um die Voraussetzungen für notwendige vergleichende Untersuchungen zu schaffen, wurde eine wichtige deutschsprachige Zeitung genauer analysiert, die neben der sprachlichen Analyse einen Einblick in das kulturelle, wirtschaftliche und gesellschaftliche Leben der Deutschen in einer früheren deutschen Sprachinsel ermöglichte. Für die historische Beschreibung und Einordnung der ersten deutschsprachigen Zeitung der Zips, wurden alle verfügbaren Ausgaben der 46 Jahrgänge des Periodikums *Zipser Anzeiger/Zipser Bote* (1863–1908) sowie Sonder- und Jubiläumsnummern ungarischer Nachfolgezeitungen ausgewertet. Neben einer kurzen Darstellung der Geschichte der Zeitung wurde, in einem biographisch-bibliographischen Lexikon, ein Überblick über das Leben und Werk der wichtigsten Mitarbeiter gegeben, wobei die Herausgeber und Redakteure, die ständigen Mitarbeiter und die Drucker Berücksichtigung fanden. Darüber hinaus wurden einige Mitarbeiter von herausragender Bedeutung – Ernst Lindner, Rudolf Weber und Samuel Weber – ausführlicher vorgestellt.⁶³

In dem unlängst erschienen Buch *Städtische Kommunikation in der Frühen Neuzeit* werden vom Autor Historische Soziopragmatik und Historische Textlinguistik in einem integrativen Ansatz verbunden. Ausgehend von der Leutschauer Kanzlei stehen eine Reihe weiterer wichtiger städtische Kanzleien als Ort der Kommunikation

im Mittelpunkt. Neben einer Darstellung der gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und kulturellen Bedingungen, wird durch eine ausführliche Vorstellung der gesamten Textproduktion einer zentralen städtischen Institution zugleich die Entwicklung der deutschsprachigen Schriftlichkeit in der Frühen Neuzeit sichtbar. Die Untersuchungen verwendet dabei ausschließlich Originalhandschriften als Quellengrundlage.⁶⁴

Im Rahmen eines größeren, von der Volkswagen-Stiftung geförderten, Forschungsprojektes, werden an der Ruhr-Universität Bochum – unter der Leitung von Klaus-Peter Wegera, Ilpo Tapani Piirainen und Jörg Meier – für die Dauer von fünf Jahren (2000–2005), die deutschsprachigen Bestände (Handschriften und Dokumente) in den wichtigsten Archiven der Slowakischen Republik erfasst und erschlossen. Seit Juli 2000 werden, in Zusammenarbeit mit Archivaren und Wissenschaftlern aus der Slowakei und aus Deutschland, in den drei historischen deutschen Siedlungsgebieten, Inventare und Regesten erstellt, um die Ausgangslage für die weitere Forschung verschiedenster Disziplinen zu verbessern. Das Hauptresultat des Forschungsprojektes sollen annotierte Verzeichnisse sämtlicher deutschsprachiger Handschriften und Dokumente aus den über 50 für das Projekt relevanten staatlichen Archiven auf dem Gebiet der heutigen Slowakischen Republik sein. Neben Bestandsverzeichnissen mit Registern zu den einzelnen Archivbeständen werden Sachinventare zu bestimmten Themenbereichen angelegt. In einem späteren Schritt sollen die wichtigsten Texte für den Gebrauch editorisch der Allgemeinheit zu weiteren Studien zugänglich gemacht werden.⁶⁵

In Deutschland und Österreich wurden in den 80er und 90er Jahren des 20. Jahrhunderts eine Reihe von populärwissenschaftlichen Arbeiten zu deutschen Mundarten der Slowakei veröffentlicht, die vor allem auf der Basis von Befragungen der noch vorhandenen Dialektsprecher und -sprecherinnen in der Slowakei oder aufgrund von Aufnahmen oft sehr betagter Deutscher aus

⁵⁹ PIIRAINEN, Ilpo Tapani: *Nachträge zum Zipser Recht : Die Handschrift 14 und 15 der Zipser Willkür*. Levoča/Leutschau 2001. DERSELBE: *Das Rechtsbuch der XI Zipser Städte : Rechtliches, Medizinisches und Sprachliches aus einer frühneuhochochdeutschen Handschrift aus der Slowakei*. Levoča/Leutschau 2003.

⁶⁰ MEIER, Jörg: *Städtische Kommunikation in der Frühen Neuzeit. Historische Soziopragmatik und Historische Textlinguistik*, in: *Deutsche Sprachgeschichte. Texte und Untersuchungen 2*. Frankfurt/M.; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford und Wien 2004.

⁶¹ MEIER, Jörg und ZIEGLER, Arne (Hrsg.): *Deutsche Sprache in Europa : Geschichte und Gegenwart*. Wien 2001, S. 601–612.

⁶² Vgl. MEIER, Jörg: *Untersuchungen zur deutschsprachigen Presse*, S. 100–159

⁶³ Vgl. ebd., S. 160–228; vgl. zu den sprachlichen Analysen ebd., S. 229–372.

⁶⁴ Vgl. MEIER, Jörg: *Städtische Kommunikation*.

⁶⁵ Vgl. MEIER, Jörg: *Deutschsprachige Handschriften*.

der Slowakei entstanden. Der 1983 von Ladislaus Guzsak, in Zusammenarbeit mit zahlreichen Mitgliedern des Arbeitskreises Unterzips, herausgegebene Sammelband *Bergstädte der Unterzips* sowie – in noch stärkerem Maße – der, ebenfalls zusammen mit dem Arbeitskreis entstandene, 1989 von Adalbert Haas herausgegebene Band, *Unterzipser Sprachschatz mit Wörterbuch. Eine Dokumentation der Gründler Mundarten* enthalten sehr viele, kultur- und sprachhistorisch interessante Dokumente und Materialien.⁶⁶ Der *Unterzipser Sprachschatz* bietet zwar ein, von Mundartsprechern zusammengetragenes, 120 Seiten umfassendes Wörterbuch, linguistische Auswertungen zur Phonetik und Phonologie fehlen jedoch.⁶⁷

Der 1934 erschienenen Studie *Deutsche Sprachinselforschung* von Walter Kuhn, in der die Geschichte sowie die Verfahren und Aufgaben dieses Untersuchungsbereichs dargestellt wurden, war es (nicht nur aus ideologischen Gründen) nicht gelungen, bereits vorhandene interdisziplinäre Forschungstraditionen – aus den Bereichen Sprachwissenschaft und Volkskunde, Sprachgeschichte und Dialektologie – zu erfassen und zu strukturieren, denn die Sprachinselforschung verfügte vor und auch nach Kuhn weder über ein theoretisch-methodisches noch über ein administrativ-institutionelles Zentrum.⁶⁸ Auch nach dem Zweiten Weltkrieg beschäftigten sich nur wenige Germanisten, wie z.B. Claus Jürgen Hutterer, Maria Hornung oder Kurt Rein, kontinuierlich und über einen längeren Zeitraum grundsätzlich mit Sprachinseldialekten. In der von Maria Hornung betreuten Reihe *Beiträge zur Sprachinsellkunde* sind zwischen 1981 und 1998 bisher 14 Bände erschienen, von denen sich nur ein einziger mit der Slowakei beschäftigt. Die von Rainer Rudolf im 9. Band verzeichneten 4.000 deutschen Lehn- und Fremdwörter in der slowakischen Sprache erfassen – aufgrund der leider immer noch nicht vollständigen lexikographischen Erschließung der slowakischen Mundarten – nicht den gesamten Wortbestand.⁶⁹

Seit 1985 existiert, unter dem Namen *brücken*, ein Germanistisches Jahrbuch, das den deutsch-tschechisch-slowakischen Kultur- und Literaturbeziehungen, zunächst der damaligen DDR und ČSSR verpflichtet war. Nach den politischen Veränderungen wird das Jahrbuch als *brücken – Neue Folgen. Tschechien – Slowakei* vom DAAD herausgegeben und finanziert. Michael Berger (Berlin), Karl Krolop (Prag) und Mária Papsonová (Prešov) betreuten die Bände bis zum Jahre 1999 redaktionell, in denen nach wie vor Teilergebnisse von Quellenforschungen zur Rolle der deutschen Literatur, Sprache und Kultur in ihren jeweiligen Wechselbeziehungen zum tschechischen wie slowakischen Kulturkontext vorgestellt werden. Auch das neue Redaktionsteam hält an dem bisherigen Konzept fest und bietet damit nicht nur der slowakischen Germanistik weiterhin ein wissenschaftliches Podium, der vielfältigen kulturellen Beziehungen.

In den 90er Jahren des 20. Jahrhunderts widmeten sich eine Reihe von Beiträgen in einigen Sammelbänden auch der Beschreibung der historischen, sprachlichen und sprachgeographischen Strukturen in deutschen Sprachinseln, ihrer Geschichte und ihrer heutigen soziolinguistischen Konstellationen. In dem von Anton Schwob und Horst Fassel 1996 herausgegebenen Tagungsband wurden eine Vielzahl von Fragen und Problemen im Zusammenhang mit dem Gebrauch von Mundart und deutscher Hochsprache in Südosteuropa sowie den Möglichkeiten ihrer wissenschaftlichen Untersuchung, lexikographischen Erfassung und Sicherung angesprochen.⁷⁰ In einigen, von dem Grazer Germanisten Anton Schwob herausgegebenen Tagungsbänden, mit methodologischen, sprach- und literarhistorischen Fragestellungen zur deutschen Literatur Ostmittel- und Südosteuropas, wurde versucht, auf die Forschungsnotwendigkeiten und -defizite in diesem Bereich aufmerksam zu machen.⁷¹ In den von Ilpo Tapani Piirainen (Kultur der Deutschen im Ausland), Carola L. Gottzmann und Petra Hörner (Deutsche Literatur in Mit-

⁶⁶ GUZSAK, Ladislaus (Hrsg.): *Bergstädte der Unterzips*. (Hrsg. vom Arbeitskreis Unterzips). Stuttgart 1983. HAAS, Adalbert (Hrsg.): *Unterzipser Sprachschatz mit Wörterbuch. Eine Dokumentation der Gründler Mundarten* (Hrsg. vom Arbeitskreis Unterzips). Stuttgart 1989.

⁶⁷ Vgl. HAAS, Adalbert (Hrsg.): *Unterzipser Sprachschatz*, S. 227–349.

⁶⁸ KUHN, Walter: *Deutsche Sprachinselforschung: Geschichte, Aufgaben, Verfahren*. Plauen 1934.

⁶⁹ RUDOLF, Rainer: Die deutschen Lehn- und Fremdwörter in der slowakischen Sprache, in: *Beiträge zur Sprachinselforschung* 9. Wien 1991, S. 1–184.

⁷⁰ Vgl. SCHWOB, Anton und FASSEL, Horst (Hrsg.): *Deutsche Sprache und Literatur in Südosteuropa...*

⁷¹ Vgl. u.a. SCHWOB, Anton (Hrsg.): Die deutsche Literaturgeschichte Ostmittel- und Südosteuropas von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis heute. Forschungsschwerpunkte und Defizite, in: *Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten* 54. München 1992. DERSELBE (Hrsg.): Methodologische und literarhistorische Studien zur deutschen Literatur Ostmittel- und Südosteuropas, in: *Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten* 67. München 1994.

tel- und Osteuropa – Mittelalter und Neuzeit), sowie Jörg Meier und Arne Ziegler (Beiträge zur Editionsphilologie und Germanistische Arbeiten zur Sprachgeschichte) seit dem Ende der 90er Jah-

ren herausgegebenen Buchreihen werden immer wieder auch deutschsprachige Texte aus der Slowakei und der Zips vorgestellt sowie sprach- oder literaturhistorisch untersucht.

